

ДРЕВНІЙ ЗВЕНИГОРД

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ЖИВА ІСТОРІЯ:

наукові дослідження, збереження
та популяризація культурної
спадщини середньовічних міст
Центральної та Східної Європи

9-11 · ЛИПНЯ · 2026

≡ Т Е З И ≡
ДОПОВІДЕЙ

КЗ ЛОР «Адміністрація історико-культурного заповідника
«Древній Звенигород»
ГО «Центр дослідження та збереження культурної спадщини»
Національний виконавчий комітет ICCROM в Україні
Український національний комітет ICOMOS

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

**до 940-річчя першої писемної згадки
про місто Звенигород (1086 р.)**

ЖИВА ІСТОРІЯ:

**наукові дослідження, збереження
та популяризація культурної
спадщини середньовічних міст
Центральної та Східної Європи**

9-11 · ЛИПНЯ · 2026

с. Звенигород · Львівська область · Україна

**МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

"Ancient Zvenyhorod" Historic and Cultural Reserve
Public Organization "Cultural Heritage Study and Preservation Center"
National Executive Committee of ICCROM in Ukraine
Ukrainian National Committee of ICOMOS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

**to the 940th Anniversary
of the First Written Mention of Zvenygorod
(1086)**

LIVING HISTORY:

**Research, Preservation,
and Promotion of the Cultural
Heritage of Medieval Cities in
Central and Eastern Europe**

JULY · 9-11 · 2026

Zvenygorod Village · Lviv Region · Ukraine

**CONFERENCE MATERIALS
ABSTRACTS**

УДК [94 + 904 + 711.424.6 + 930.25 + 069 + 316.77 + 004.9](4-11:-191.2)»04/14»(063)

Жива історія: наукові дослідження, збереження та популяризація культурної спадщини середньовічних міст Центральної та Східної Європи: матеріали міжнародної наукової конференції до 940-річчя першої писемної згадки про місто Звенигород (1086 р.), 9–11 липня 2026 р., Звенигород. – Львів, 2026. – 100 стор.

ISBN 978-617-8329-87-7

У виданні зібрано тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції до 940-річчя першої писемної згадки про місто Звенигород (1086 р.) «Жива історія: наукові дослідження, збереження та популяризація культурної спадщини середньовічних міст Центральної та Східної Європи», що відбулася 9–11 липня 2026 р. в історико-культурному заповіднику «Древній Звенигород» (с. Звенигород, Львівська обл., Україна).

Видання рекомендоване для археологів, істориків, краєзнавців, мистецтвознавців, музейників, працівників заповідників, менеджерів культурних проєктів, викладачів, студентів відповідних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться археологією та історією Центральної та Східної Європи, її культурною спадщиною.

Матеріали конференції доступні на сайті:
<https://zvenyhorod.org/>

Тексти подані в авторській редакції

© Автори, 2026

© КЗ ЛОР «Адміністрація історико-культурного заповідника «Древній Звенигород»

© Дизайн та верстка - Ірина Корчук

ЗМІСТ

8	ВСТУПНЕ СЛОВО	23	Олег ОСАУЛЬЧУК Марія ПАДЮКА Археологічні дослідження літописного Городка
10	Наталя ВОЙЦЕЩУК Ідея створення історико- культурних парків та заповідних територій як приклад збереження, консервації та популяризації археологічних пам'яток (на прикладі Звенигорода)	26	Остап ЛАЗУРКО Топографія Белза княжого періоду
12	Наталя БУЛИК Олена ТОМЕНЮК «Мінятюрні Помпеї» Галичини: археологічне дослідження Звенигорода та його околиць до 1939 р.	28	Олена ВЕРЕМЕЙЧИК Пізньосередньовічні та ранньомодерні об'єкти в Любечі
14	Tomasz DZIEŃKOWSK Between East and West Europe. The multi-ethnic settlement complex in Chełm from the 13th century	30	Ștefan BÂLICI Medieval Ruins between Conservation and Interpretation: Three Projects in Transylvania, Romania
16	Віктор КВІТКОВСЬКИЙ Новітні археологічні дослідження Юр'єва – Білої Церкви	32	Oana TODA Contemporary urban layout and late medieval spatial structures in Cluj (Transylvania): an exploratory study of the former Franciscan cluster
18	Віталій КАЛІНІЧЕНКО Сергій ПИВОВАРОВ Нові знахідки предметів захисного озброєння з Чорнівського городища XIII ст.	34	Ileana BURNICHIOIU Walls, Gardens, Names: Research and Heritage Interpretation of the South- Eastern Sector of Brașov's Medieval Fortifications
21	Gunta DEGE Jewelry of the Inhabitants of Riga of 13th-15th Century as evidence of the multicultural environment of the Hanseatic city	36	Ramojus KRAUJELIS Agnė ŽILINSKAITĖ Between Past and Future. Goals, Risks, and Prospects of Unesco Kernavė Archaeological Site

- 38 **Amer HADŽI**
A Bosnian medieval fortress between the absence of facsimile documentation and analogy: An example of the concept of a fortress with two opposing keep towers and a courtyard between them
- 40 **Мирослав ВОЛОЩУК**
З якого Звенигорода князь Іван Ростиславович вирушив на здобуття Галича взимку 1144/5 р.?
- 42 **Роман БЕРЕСТ**
Чернецтво в етнокультурній традиції Звенигородської землі
- 44 **Сергій ТАРАНЕНКО**
Феномен урбаністичних відносин Печерського монастиря / Києво-Печерської лаври та Києва
- 46 **Василь ПЕТРИК**
Від «граду» до «замку» – трансформація укріплених княжих резиденцій XI–XIII століть
- 48 **Андрій ГУСАК**
Сакральна архітектура Галицького князівства у контексті культурних взаємозв'язків Русі та Європи
- 50 **Роман МИСЬКА**
Замок Тустань та шляхи в українських Карпатах у XIII–XIV ст.
- 52 **Юрій ПУГОЛОВОК**
Укріплені поселення Дніпровського Лівобережжя VIII–XI ст. у процесах ранньої урбанізації
- 54 **Євген ОСАДЧИЙ**
Етапи розвитку міста Ратно у X–XIX століттях
- 56 **Ольга ПОЛИЩУК**
Чортків у контексті розвитку середньовічних міст Галичини: перша писемна згадка, магдебурзьке право та оборонна система міста
- 59 **Володимир ПАРАЦІЙ**
Бережани «домагдебурзькі». Історичні згадки про населений пункт: суб'єктивні й об'єктивно вивірені
- 62 **Олена ЛУГОВА**
Маловідомі сторінки історії Бережан
- 64 **Наталія ГАНУСЕВИЧ**
Микулин у контексті формування оборонної мережі Теребовлянського князівства (XI–XIII ст.)
- 67 **Ігор КОРОСТ**
Сучасні неінвазивні методи дослідження археологічних пам'яток: досвід Історико-культурного заповідника «Більськ»
- 69 **Олексій КОРОТЯ**
Підсумки дослідження археологічних пам'яток на території Історико-культурного заповідника «Більськ» за допомогою LiDAR-технологій

- 72 **Юрій ПРЕПОДОБНИЙ**
Оцифрування культурної спадщини у воєнний час в Україні: від екстреного реагування до централізованого майбутнього для 3D-даних
- 74 **Данило КІНЬ**
Надія ЛАЗОРЕНКО
Микола СКОРИК
Використання SLAM-технології для фіксації об'єктів культурної спадщини
- 76 **Роман ФРАНКІВ**
Дослідження та відтворення специфіки ієротопографії Перемишля княжої доби за допомогою додатка BlenderGIS
- 78 **Тетяна Думська**
Цифрові підходи до експонування пам'яток культурної спадщини: з досвіду діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля»
- 80 **Олег Шупляк**
Діджиталізація історії: сучасні методи фіксації, експонування, презентації та популяризації культурної спадщини середньовіччя у бережанському замку
- 82 **Ewa Cieślík**
From Relic to Experience – Presentation and Popularisation of Medieval Heritage in the Underground Spaces of the Museum of Krakow and the Archaeological Museum in Wiślica
- 84 **Міхал Парчевський**
Дерев'яний оборонний замок родини Фредрів та проєкт його реконструкції у скансені в Сяноку
- 86 **Андрій Стасюк**
Андрій Петраш
Середньовічний одяг княжого Галича: досвід та перспективи музейної реекспозиції
- 88 **Тарас Верба**
Формування мережі історико-культурних заповідників як чинник збереження археологічної спадщини на теренах західних областей України
- 90 **Ірина Мигович**
Інтегровані практики збереження та популяризації культурної спадщини середньовічного міста (на прикладі комплексу замку Синявських у Бережанах)
- 92 **Василь Ільчишин**
Василь Ковбаса
Ірина Сус
Каталог «Археологія Кременецького замку» як приклад комплексного підходу – від дослідження та систематизації до популяризації пам'ятки
- 94 **Тетяна ТРИКОН**
Середньовічна спадщина міста Збаража: ревіталізація та популяризація Збараського замку

ЖИВА ІСТОРІЯ: НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У 2026 році Звенигород відзначає 940-річчя від дати першої літописної згадки під 1086 роком. Його майже тисячолітня історія має яскраві та не дуже сторінки, а часом і вирвані аркуші. Найяскравішим періодом у розвитку Звенигорода були XI–XIII століття – час, коли статус князівської столиці спричинив бурхливий економічний та урбаністичний розвиток міста. Саме тоді сформувався каркас планувальної структури Звенигорода, що визначив розвиток і сучасного села, яке охоплює історичні території середньовічного міста.

Як давній Галич, Пліснесько чи Червен, Звенигород, завдяки припиненню активного урбаністичного розвитку в середині XIII століття, зберіг унікальну пластику топографії історичних ландшафтів та потужний археологічний культурний шар.

Тому археологічні дослідження стали основним джерелом інформації про становлення, розвиток та загибель середньовічного міста. Заховані у товщі землі давні дерев'яні помости міських вулиць, конструкції оборонних валів та численні артефакти наповнюють музейні фонди і є постійним джерелом для тематичних виставок. Саме для збереження історичних ландшафтів, наукового дослідження та популяризації культурної спадщини українського середньовічного міста у 2020 році рішенням Львівської обласної ради утворений Історико-культурний заповідник «Древній Звенигород». Базою для створення заповідника стали результати багаторічних історичних досліджень, а також матеріали археологічних розкопок Я. Пастернака, І. Свєшнікова, О. Ратича, Г. Власової, В. Терського-Шелом'янцева, В. Гупало і

Н. Войцещук та комплекс Музею історії давньоруського міста Звенигород, зведений у 1986–1987 роках, до 900-річчя літописної згадки про місто.

Але Звенигород не єдина така пам'ятка середньовічного міста – він оточений давніми міськими осередками, які в сукупності яскраво репрезентують історію, матеріальну та духовну культуру українців та їх сусідів, створюючи культурний пласт урбаністичної середньовічної культури Центральної та Східної Європи, що, попри локальні відмінності, має багато спільних рис.

На терені Львівщини для збереження таких пам'яток свого часу утворені історико-культурні заповідники у місті Белзі, в с. Урич (давня Тустань), у Пліснеську та Стільську. На теренах Галичини та Волині діють заповідники в Галичі, Володимирі та Луцьку, у Кременці, Бережанах та Збаражі.

Практика дослідження, збереження та ревіталізації просторів зниклих та живих середньовічних міст у Латвії, Литві, Польщі, Словаччині, Румунії, у країнах Балканського регіону підтверджує велику зацікавленість суспільства давньою історією середньовіччя. На це впливає не тільки романтика лицарських легенд, але й вагомий фактор державних політик формування монолітів національних ідентичностей.

Водночас сучасні методи і практики наукових досліджень, збереження, ревіталізації, презентації та популяризації культурної спадщини середньовічних міст базуються на універсальних принципах та методиках, із застосуванням сучасних інструментів, зокрема у сфері

діджиталізації та формування імерсивних просторів музейних експозицій. При цьому віртуальна реальність ніколи не замінить живого доторку до кераміки, каменю та дерева, що тримають у пам'яті тепло людських долонь тисячолітньої давнини, живої пісні, вітру та запаху трави на валах давніх городищ. Саме поєднання усіх цих факторів дає нам відчуття «живої історії», кличе до відвідин давніх просторів наших історичних міст, дає силу і стимул дивитися і рухатися в майбутнє.

Тому основною ідеєю нашої конференції стала не концентрація на історії окремого міста Звенигорода, що переважає свій 940-річний рубіж, а охоплення широких практик завдяки участі представників різних наукових інституцій, заповідників та професійних спілок, які працюють над дослідженням, збереженням та популяризацією культурної спадщини середньовічних міст.

Відповідно, основними темами конференції стали: археологія середньовічних міст Центральної та Східної Європи; історія та урбаністичний розвиток середньовічних міст; збереження та ревіталізація середньовічних міст; діджиталізація історії – сучасні методи фіксації та експонування культурної спадщини; презентація та популяризація культурної спадщини середньовіччя.

Маємо надію, що Звенигород стане постійним майданчиком для активного наукового діалогу та експериментів з формування нових підходів до дослідження, збереження і «оживлення» культурних ландшафтів та міських просторів давніх середньовічних міст Європи.

Мар'яна ГОЙ

в.о. директора
історико-культурного
заповідника
«Древній Звенигород»

ІДЕЯ СТВОРЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАРКІВ ТА ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ПРИКЛАД ЗБЕРЕЖЕННЯ, КОНСЕРВАЦІЇ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (на прикладі Звенигорода)

**Наталя
ВОЙЦЕЩУК**

археологиня, менеджерка
культурних проєктів

E-mail:
natawi@ukr.net

Звенигородська долина – унікальна культурна та природна територія неподалік Львова. 900 років тому там була одна з перших та найбільших княжих столиць українського Прикарпаття – літописне місто Звенигород. З тих часів до наших днів дійшов практично непорушений ландшафт та винятково багаті археологічні нашарування, що розповідають захопливу історію міста, яке проіснувало трохи менше як два століття: від першої літописної згадки у 1086 році до знищення монголо-татарами 1241 року.

Звенигород як княжа столиця (кінець XI – перша половина XIII ст.) разом із Перемишлем та Теремболом є одним із трьох найдавніших міст, на основі яких формувалися витoki державності на території Українського Прикарпаття. На сьогодні із зазначених міст найкраще збереглися релікти літописного Звенигорода та його історичного середовища. Саме зі Звенигорода походять три найстаріші документи Українського архівного фонду – берестяні грамоти та величезна колекція артефактів, які репрезентують життя середньовічного міста.

Упродовж десятиліть – фактично ще з кінця XIX століття – пам'ятки археології у Звенигороді, що пов'язані з давнім містом, досліджували археологи, описували історики. Проте спадщина літописного міста не була належним чином захищена та презентована через брак системного підходу та єдиної інституції, яка б опікувалась пам'ятками.

2018 року на території трьох пам'яток стартував проєкт облаштування першого в Україні археологічного історико-культурного парку. Проєкт передбачає консервацію, збереження та перетворення території давньої столиці на інноваційний культурний і музейний хаб. Його реалізація стане одним із перших в Україні досвідів вдалої трансформації археологічної пам'ятки у привабливий туристичний об'єкт. Ідею створення парку фінансово підтримало Міністерство регіонального розвитку та будівництва в межах секторальної бюджетної підтримки ЄС.

Було напрацьовано візію перетворення території комплексу пам'яток на сучасну культурну, креативну, туристичну дестинацію, а також створення на їхній базі великого інноваційного музейного, освітнього і наукового комплексу.

Проєкт передбачає передусім проведення масштабних консерваційних робіт, що дозволять зберегти пам'ятку та захистити її від зовнішніх впливів. Заплановано законсервувати та удоступнити для огляду пам'ятки княжої доби і фортифікаційні укріплення ранньомодерного часу, що стане першим схожим досвідом в Україні.

Окрім цього, пропонується територію пам'ятки перетворити на туристичну та відпочинкову зону: створити мережу доріжок, підсвітити та ознакувати основні історичні елементи. Суттєво зміниться і вигляд нинішньої центральної площі села Звенигорода – тут заплановано зробити каскад ставків та дерев'яні трибуни (у вигляді амфітеатру). Для наймолодших відвідувачів у парку облаштують дитячий майданчик з іграми, що відтворюватимуть давні дитячі забави.

Результатом напрацювання проєкту історико-культурного парку та важливим кроком у збереженні та презентації матеріальної спадщини Звенигорода стало створення у 2020 році історико-культурного заповідника «Древній Звенигород». Заповідник має в управ-

лінні усі три пам'ятки археології та будівлю музею. Сьогодні дирекція заповідника чітко визначає необхідність збереження та подальшого дослідження пам'яток, а разом з цим через класичні та інноваційні методи широку промоцію пам'яток та забезпечення більших можливостей взаємодії з пам'ятками як місцевої громади, так і відвідувачів.

«МІНЯТЮРНІ ПОМПЕЇ» ГАЛИЧИНИ: АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВЕНИГОРОДА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ ДО 1939 РОКУ

Наталя БУЛИК

докторка історичних наук,
старша дослідниця,
завідувачка відділу археології
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

E-mail:
nata_bnm@uk.net

Олена ТОМЕНЮК

кандидатка географічних наук,
доцентка, старша дослідниця,
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

E-mail:
tomeniuk@lnu.edu.ua

Звенигород та його околиці привертали увагу археологів ще з XIX століття. Перші наукові пошуки на місці княжої столиці пов'язані з іменами Ісидора Шараневича та київського археолога Володимира Антоновича, які у 1885 р. провели невеликі розкопки поблизу міста. Серед знахідок були підвісні свинцеві печатки від князівських грамот, які згодом використав Михайло Грушевський у справі локалізації стольного міста, а у великій теоретичній статті остаточно вирішив дискусійне питання про місцезнаходження літописного Звенигорода.

Археологія Звенигорода приваблювала й місцевих аматорів. Зокрема, артефакти зі збірки священника Івана Білінкевича, уродженця околиць Звенигорода, зберігалися у фондах Музею НТШ. Ярослав Пастернак згадував, що цю колекцію, яка містила знахідки доісторичної і княжої доби, конфіскували угорські вояки восени 1914 р. Періодично до музею потрапляли й випадкові археологічні знахідки з околиць міста: в інвентарях за 1921–1922 рр. зафіксовано нові надходження зі Звенигорода.

22 січня 1938 р. у своєму звіті консерваторові Я. Пастернак зазначив, що 7–8 травня 1937 р. обстежив «середньовічний культурний шар» Звенигорода Бібрського повіту. Під час цього виїзду він виявив рештки храму, які вважав долівкою «двірської церкви». Імовірно, це було дослідження місця випадкових археологічних знахідок під час земляних робіт у підвалах колишнього замку Сінявського.

У міжвоєнний період масштабні планові розкопки у Звенигороді не проводилися, однак археологи НТШ Юрій Полянський і Ярослав Пастернак систематично реагували на повідомлення про випадкові відкриття. Ю. Полянський у 1926 р. відвідав Звенигород, де зафіксував пам'ятки пізнього палеоліту та неоліту. Тоді ж він передав до Музею НТШ два великі фрагменти імпортової червонолакової кераміки типу *terra sigillata* з пластичним орнаментом, однак місце їх знаходження з'ясувати не вдалося. Зібраний тоді ж матеріал княжої доби справив велике враження на дослідника: у своїй публікації він назвав Звенигород «нашими мініатюрними Помпеями».

Цінні матеріали зі Звенигорода збереглися й серед архівних документів Я. Пастернака. У його нотатках і фотографіях зафіксована унікальна татарська кістяна пластина, що складається з двох частин із різьбленим зображенням людської голови. Обставини її надходження до музею НТШ залишаються невідомими. Серед світлин Я. Пастернака є й інші цікаві знахідки з цього регіону.

Незначні польові дослідження в міжвоєнний час проводилися і в околицях Звенигорода. Особливо вагомими були роботи Маркіяна Смішка та Ярослава Пастернака. Восени 1930 р. М. Смішко досліджував могильник перших століть н.е. у Гринові. Спершу на місце виїхав Я. Пастернак, який зібрав матеріали пшеворської культури й передав їх до Музею НТШ. Того ж року Маркіян Смішко разом із Тадеушем Сулімірським розкопали 12 тілопальних поховань з матеріалами липицького типу.

У жовтні 1933 р. Я. Пастернак проводив короткі розкопки у Заліссі біля Бібрки на поселенні та могильнику липицької культури. Було виявлено фрагменти ліпної та кружалної кераміки, залишки гончарної печі та кремаційне поховання в урні, яке археолог трактував як мож-

ливий могильник. Як і М. Смішко, він вважав творцями липицької культури племена гето-дакійського походження.

Археологічне вивчення Звенигорода та його околиць у період до 1939 р. мало переважно фрагментарний характер і спиралося на поодинокі розвідки та випадкові знахідки, а не на систематичні розкопки. Водночас ці дослідження, здійснені як професійними археологами НТШ, так і місцевими аматорами, поступово сформували джерельну базу для локалізації та інтерпретації княжого Звенигорода. Особливо важливими стали матеріали, зібрані та інтерпретовані Я. Пастернаком, Ю. Полянським і М. Смішком, які заклали підвалини подальших наукових студій регіону та окреслили його багатозарову культурну історію – від праісторичних часів до середньовіччя.

*Підготовлено за грантової підтримки
Національного фонду досліджень України
в рамках проєкту «Праісторична доба
заходу України: культурно-історичні
процеси» № 2025. 07/0055.*

BETWEEN EAST AND WEST EUROPE. THE MULTI-ETHNIC SETTLEMENT COMPLEX IN CHEŁM FROM THE 13TH CENTURY

Tomasz DZIEŃKOWSKI

phD, archaeologist, assistant professor at the Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, specialist in the Early Middle Ages.

His research focuses on Slavic fortified settlements, issues relating to the Polish-Ruthenian borderlands, and geoarchaeological studies. He has conducted archaeological investigations in 10 research projects, including the princely complex in Chełm. Co-director of the excavation of the settlement complex at Czeremno-Czerwień between 2014 and 2016. Project manager for research projects funded by the National Science Centre (Between East and West. A 13th-century motte-type princely residence in Chełm - a cultural revolution in the borderland) and the Ministry of Culture and National Heritage (Czeremno, site. 2: suburb - settlement - stronghold? An archaeological and conservation issue. Verification)

E-mail:
tomasz.dzienkowski@umcs.pl
ORCID:
0000-0002-3899-3170

In the 13th century, a large, multi-ethnic settlement complex was formed on the western periphery of Rus' in Chełm. The centre founder was the prince, from 1253 the king of Rus', Daniel Romanovich, whose political career and the history of the city were described in the Galician-Volhynian Chronicle. The development and buildings of the settlement complex have also been confirmed by archaeological research.

Ducal stronghold, the bishop's seat with the cathedral church, and the bailey were located in the eastern part of the hill, taking advantage of its natural defenses. The place where the ducal residence was located is called "Wysoka Gorka" (High Hillock). The borough, in turn, with residential and farm buildings was located in the western part of the hill and surrounded by wooden and earth fortifications. The craft and production district occupied the foot of the hill and covered an area of several hectares.

The cultural, elitist, but also innovative character of the center is evidenced by exquisite products of Rus' and Byzantine provenance, such as jewelry (gold, silver and glass), religious objects (icons, encolpions, crosses), vessels (glazed pottery, glass items, imported amphorae for wine, olive oil) and monumental residential and sacral architecture.

Given the chronology of archaeological sources, stratigraphy, and absolute dating, the emergence of medieval Chełm refers to the first half of the 13th century (1220s–1240s). Its further development continued unchanged until the town was chartered in 1392.

Fascinating discoveries were made in the area of the stronghold, where the archaeologists discovered a stone and brick duke's residence, the chapel of St. John and the cathedral church. Monumental architecture refers in its form to Western Europe and Ruthenian-Byzantine object, while the material culture are related to the Eastern Cultural Circle.

Keywords: Middle Ages, West Europe, Rus', Byzantium, the cultural and political Border, settlement complex in Chełm, monumental architecture, the King of Daniel Romanovich

НОВІТНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮР'ЄВА – БІЛОЇ ЦЕРКВИ

Віктор КВІТКОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент,
старший викладач кафедри історії,
археології та гуманітарних наук
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків; науковий співробітник
відділу археології Києва Інституту
археології НАН України

E-mail:
kvitkovskiyvictor@gmail.com
ORCID:
0000-0002-2304-0430

Літописне місто Юр'їв було засноване князем Ярославом Мудрим у 1032 році на річці Рось як один із ключових форпостів Русі на її південному кордоні. Протягом тривалого часу його точне розташування залишалося предметом наукових дискусій. Однак завдяки археологічним дослідженням другої половини XX століття було остаточно встановлено, що Юр'їв розташовувався на Замковій горі в сучасній Білій Церкві.

Пам'ятку від середини XX ст. неодноразово досліджували археологи. Наймасштабніші роботи провела Білоцерківська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. С. Орлова протягом 1978–1983 років. Під час цих робіт було виявлено матеріали давньоруського часу та періоду розбудови фортеці XVII ст. Важливим відкриттям став фундамент триапсидного храму XII–XIII століть, а також могильник давньоруської доби. Новітні розкопки городища проводилися у 2011 році під керівництвом А. В. Петраускаса.

Дослідження також охопили посад стародавнього міста. Перші відомості про нього навів А. І. Богданов у 1948 році. У 1970-х – 1980-х роках Р. С. Орлов здійснив обмежене шурфування навколо городища, намітивши прибілизні межі «окольного міста». У 1996 році П. М. Покас та О. В. Стародуб провели масштабні охоронні розкопки на посаді, що охопили понад 1200 м². Ці роботи підтвердили наявність культурних шарів та об'єктів тих самих періодів, що й на дитинці. Цікавим відкриттям став керамічний матеріал, який може свідчити про переселення сюди вихідців із Червенських градів.

У 2023 році загін Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України під керівництвом автора (загальне керівництво В. Г. Івакіна) провів останні на сьогодні дослідження білоцерківського посаду. Загалом було досліджено 691 м² та вивчено понад 90 різночасових об'єктів. Під час робіт уточнено планувальну структуру міста та його хронологію. Ці дослідження дозволили значно розширити знання про межі та характер забудови давньоруського Юр'єва, підтвердивши гіпотезу, що посад оточував дитинець з усіх боків.

Старожитності давньоруської доби траплялися по всій території розкопу, переважно у перевідкладених шарах. Пласт XI–XIII ст. значною мірою був зруйнований активною діяльністю ранньомодерного часу. Серед артефактів цього періоду вирізняються два залізні стилоси, фібула з макоподібними закінченнями, фрагменти скляних браслетів, шиферних прясел та виробів із кістки. Вдалося зафіксувати й дослідити залишки трьох жител, двох будівель та кількох ям великокняжої доби. Біля добре збереженої глиняної печі одного з жител було знайдено жорна та глиняні «хлібці».

Найбільш масово в розкопі представлені матеріали та об'єкти козацької доби, які датуються періодом від кінця XVI ст. до кінця XVIII ст. Знахідки цього часу охоплюють велику кількість категорій предметів із різних матеріалів. Звертає на себе увагу скарб золотих прикрас, прихований у покришці, а також понад 70 монет різного походження (польські, московські, шведські). Серед металевих виробів вирізняється зброя — наконечники стріл та кулі різних калібрів; невелика кількість прикрас та елементів одягу, знаряддя праці та побутові речі. Також виявлено кілька десятків цілих і фрагментованих взуттєвих підковок. Зібрано велику колекцію остеологічного матеріалу та виробів із кістки й рогу як давньоруського, так і козацького часу.

Таким чином, завдяки багаторічним археологічним дослідженням вдалося відтворити унікальну картину життя міста-фортеці княжої та козацької доби, що відіграли ключову роль в історії України.

НОВІ ЗНАХІДКИ ПРЕДМЕТІВ ЗАХИСНОГО ОЗБРОЄННЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII СТ.

Віталій КАЛІНІЧЕНКО

кандидат історичних наук,
асистент кафедри всесвітньої історії
Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича
м. Чернівці

E-mail:
v.kalinichenko@chnu.edu.ua

Сергій ПИВОВАРОВ

доктор історичних наук,
професор, старший науковий
співробітник Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, м. Львів

E-mail:
pyvovarov.sergiy@gmail.com

Дослідження середньовічного озброєння на українських землях є одним із пріоритетних напрямків у сучасній вітчизняній історіографії. Завдяки напрацюванням останніх десятиліть накопичено значні відомості про походження й період використання різних видів зброї, простежено зміни в її типології, функціональному призначенні та технології виготовлення. Проте види середньовічного озброєння досліджені досить нерівномірно, як у територіальному, так і в типологічному плані. Тому важливими є публікації про артефакти військового призначення, виявлені на конкретних археологічних пам'ятках, та передача їх до музейних установ.

Серед виявлених на Буковині останнім часом предметів середньовічного озброєння привертає увагу одна неординарна знахідка. Вона трапилася у підніжжі Чорнівського городища XIII ст., яке вже тривалий час досліджують науковці. Артефакт, точніше їх група, був знайдений в оголенні схилу пагорбу й чітко виділявся на фоні світло-жовтої глини темно-коричневою іржавою плямою. Під час розчистки з'ясувалося, що це скупчення невеликих залізних предметів у кількості 8 екземплярів та більший за розмірами фігурний мідний конусо-подібний, круглий в основі, виріб. На перший погляд здавалося, що це верхня частина артилерійського боєприпаса періоду Першої світової війни. Схожі предмети часто траплялися у верхніх нашаруваннях городища та навколо нього. Попереднє очищення знахідки показало, що мідна верхівка в середній частині має наскрізний квадратний отвір і в деяких місцях на її поверхні збереглася позолота. Тому версія про зв'я-

зок артефакту із гарматним озброєнням відпала. Натомість розпочався пошук аналогій у середньовічних старожитностях і з'ясувалося, що знахідка за своєю конфігурацією належить до захисного обладунку, а саме до верхівки (навершя) купола шолома.

Верхня частина навершя шолома в давнину була пошкоджена сильним ударом зверху, що призвело до вдавнення його верхівки всередину порожнистої основи. Знайдені поруч залізні підпрямокутні фрагменти, очевидно, були продовженням навершя і складали верхню частину куполу. Всі вони різні за формою і мають сліди перебування у вогні. На жаль, вони не стикуються між собою й тому відтворити форму купола є проблематичним. Загальновідомо, що шолом у добу середньовіччя був важливим елементом захисного обладунку воїна. Він також був символом рангу і влади військової еліти. Досить часто шоломи були найбільш прикрашеною та персоніфікованою частиною бойового обладунку. В давньоукраїнську добу вкриті позолотою чи посріблені шоломи були обов'язковим атрибутом соціальної верхівки: князів та бояр. Під час походів та бойових дій блискучий шолом з прикріпленою до нього яскравою тканиною чи шматком шкіри слугував орієнтиром для воїнів і позначав місце, де перебував воєначальник.

В історіографії досить детально розроблена типологія шоломів, в основу якої покладена форма купола та наявність чи відсутність засобів захисту обличчя. Значно менше уваги приділено елементам декоративного оздоблення шолома, зокрема навершям (шпилям). У зв'язку із цим пошуки аналогій навершю із Чорнівського городища тільки розпочинаються.

Перш за все через його деформацію, розглядаються можливі варіанти графічної реконструкції. Наразі пропонуємо три варіанти відтворення початкової форми шпилью: у вигляді конуса зі сфе-

рою, конуса з перехватом у середній частині і сферою на кінці та з двома сферами – великою, «яблуко» в середній частині, та малою зверху. Припускаємо, що навершя з городища найбільш близьке до третього варіанту, адже сильний удар міг повністю сплющити середню кулю і втиснути в неї верхівку з малою кулею.

Здійснюються також пошуки аналогів чорнівського навершя серед опублікованих екземплярів шоломів першої половини – середини XIII ст. Повністю ідентичного екземпляра поки що не знайдено. Але є цілий ряд близьких аналогій, наприклад, шоломи золотоординського часу з Алтаю (Шадріно, Мульта), Уралу (Озерновський-III), Угорщини (Ченгеле), Румунії (Ватра Молдовіца). Досить схожим на цю знахідку є навершя шолома з Дорогобужа на Волині. Воно вінчає сферокопінний шолом, який мав захисну пластину з наносником та петлі для кріплення бармиці. Шолом знайшли в житлі, знищеному в середині XIII ст.

У середній частині навершя з городища є прямокутної форми наскрізний отвір для кріплення металевого кільця чи шкіряного шнура. Завдяки цьому до шолома кріпився яловець (єловець) – прапорець зі шкіри чи тканини, який виділяв власника в поході та на полі бою й був впізнаваним елементом. Подібні пристосування відомі на багатьох знайдених шоломах, на деяких із них збереглися металеві кільця. Зокрема, отвір мало навершя шолома з Києва (знахідка 1834 р.), а кільця – шоломи з с. Піски на Канівщині, з Чингульського кургану, Городця, Таборівки тощо.

Отже, знайдене навершя, яке в давнину прикрашалось позолотою, вказує на приналежність шолома соціально значимій особі. Зараз, до повного вивчення артефакту, зарано говорити, кому міг належати шолом – оборонцеві чи нападнику. Знайдені навколо городища предмети озброєння (наконець-

ники стріл, списів, фрагментів бойових сокир) свідчать про інтенсивні бойові дії на підступах до нього, а сліди потужної пожежі на пам'ятці вказують на її знищення під час облоги. Сподіваємось, що подальше дослідження дозволить отримати більше інформації про цю знахідку, а можливо, й про її власника.

JEWELRY OF THE INHABITANTS OF RIGA OF 13TH-15TH CENTURY AS EVIDENCE OF THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT OF THE HANSEATIC CITY

Gunta DEGE

National Cultural Heritage Board of Latvia. With a BA in Latvian Philology and an MA in History, she is a dedicated member of historical reenactment and folklore movements, and a co-founder of the reenactment and experimental archaeology group «Senzeme». For over 20 years, Gunta has delivered popular-science lectures focusing on the material culture, jewelry, and daily life of the late Iron Age (9th–12th c.) in Latvia and 13th–15th c. Western Europe

Riga, an over 700-year-old Hanseatic city at the mouth of the Daugava River, has historically served as a crucial trade crossroads between East and West. While its Old Town has been extensively excavated since the late 1930s, yielding rich medieval collections, the recovered jewelry has been studied only fragmentarily, primarily focusing on local ornaments. Therefore, this study provides a comprehensive overview of jewelry worn by Riga's diverse ethnic and social groups from the early 13th to the late 15th century - from the city's foundation to the period at the end of the Middle Ages, when fashion and jewelry types changed quite rapidly both in Europe and Latvia. The study is based on approximately 1,200 finds recovered from cemeteries and settlement layers.

The material recovered from cemeteries reflects diverse traditions of both jewelry wearing and medieval burial practices. Local inhabitants were buried in lavish festive attire, whereas immigrants, adhering to Christian traditions, were predominantly buried without grave goods, or with a single cross or ring. Conversely, most ornaments associated with non-locals have been recovered as stray finds in city squares and other excavated areas.

Headwear finds in Riga are scarce, comprising of one complete crown with sheet-metal plates and several crown fragments. A unique find is an early 15th-century fillet (headdress), which indicates the rapid arrival of Western European fashion trends in Riga.

Necklaces are represented by a few bronze neck rings, numerous glass beads, and scarce amber, bone, and wooden beads that likely formed parts of rosaries. A highly prevalent component of 13th–14th-century necklaces includes fine bronze spirals and various pendants—circular and rhombic pendants, coin pendants, lunulae, rattles, crosses, zoomorphic pendants, animal teeth and claws, and cowrie shells. These finds align with the personal ornamentation traditions of Latvia's autochthonous population. The occurrence of such jewelry decreased rapidly in the 15th century.

Metal pectoral ornaments, which are traditional garments of local women, are represented by fragmentary bronze and iron dress pins, bronze chain-holders and chain-dividers, and a large quantity of fragmentary chains.

The 13th–15th-century brooch material shows a predominant use of penannular brooches, traditionally considered local ornaments. Simultaneously, closed-ring Hanseatic brooches, which find analogies in both Russian and Western European material, were widely utilized. Most of them date to the 13th–14th centuries.

Bracelets were not very common. However, a significant number of glass bracelet fragments found in the 13th-century layer indicates a strong Russian fashion influence. Conversely, among local types the Curonian band-shaped bracelets were the most popular.

Rings are widely represented in the archaeological record by both locally crafted overlapping-end rings, spiral rings, and closed rings. Starting from the 13th century, signet rings appear as a new trend.

Research revealed that the inhabitants of Riga tended to adhere quite conservatively to the ornamentation habits of their respective ethnicity and social status up to the 14th century. But decrease in the quantity of jewelry worn by the local population in the 15th century indicates the consolidation of a unified urban fashion among all inhabitants of Riga.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДКА НА ЛЬВІВЩИНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олег ОСАУЛЬЧУК

кандидат історичних наук,
директор НДЦ «Рятівна
археологічна служба» ІА НАН
України, член правління ВГО
«Спілка археологів України»,
член Міжнародного союзу
доісторичних та протоісторичних
наук, член Наукового товариства
ім. Т. Шевченка

E-mail:
osaul.ras@gmail.com

Марія ПАДЮКА

магістр історії та археології,
заступник директора з фінансових
питань НДЦ «Рятівна археологічна
служба» ІА НАН України,
член Міжнародного союзу
доісторичних та протоісторичних
наук, член Наукового товариства
ім. Т. Шевченка

E-mail:
padyuka@nltu.edu.ua

Перша згадка про місто Городок, або
Городок Соляний – важливий оборон-
ний і стратегічний пункт – трапляється у
літописі під 1213 р. Він лежав на важли-
вому торговельному шляху та відігравав
значну роль в економічному і політич-
ному житті Галицько-Волинського кня-
зівства. Тому у 1227-му та 1236 роках
місто згадується також у контексті між-
собної війни між Данилом і боярською
опозицією за княжий стіл.

Просторова структура граду зберег-
лася у вигляді городища, що складало-
ся із дитинця та укріпленого посаду.
У центральній частині сучасного міста на
мисовидному підвищенні, що з обох
боків омивається рукавами р. Верещиці
і ставом, розташований колись добре
укріплений дитинець із садибою вое-
води. У XIV ст. на його території постав
феодальний замок, у 1419 р. – мона-
стир францисканців із костелом. Рештки
княжих укріплень дитинця – валу, про-
стежуються лише з південно-східної
напільної сторони. Від посаду його
також відокремлював рів завглибшки
до 7 м та завширшки близько 25 м.

Укріплене неправильної форми
передмістя (посад) розташоване з пів-
денно-східного боку та відділене від
прилеглої території двома розгалуже-
ними рукавами р. Верещиці з високими
берегами.

Уперше археологічні дослідження
на теренах міста провела у 1985 р.
експедиція Інституту суспільних наук
АН УРСР (тепер Інститут українознав-
ства ім. І. Крип'якевича НАН України)
під керівництвом Ореста Корчинського
та Володимира Петегрича. На дитинці,

на місці будівництва нового кінотеатру, виявлено рештки жител кінця XII – початку XIV ст., велику кількість фрагментів посуду, прикрас, знарядь праці того часу, а також рештки ранньомодерного кладовища XVI–XVII ст.

Згодом, у 1987 р., група Івана Моги́тича (Інститут «Укрзахідпроектреставрація»), а в 1997 р. – МПП «Симетрія» під керівництвом Миколи Рибенчука, у колишньому монастирі францисканців здійснили архітектурно-археологічні роботи для потреб ченців оо. студитів УГКЦ. У 2000 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом Михайла Филипчука та Олега Осаульчука провела дослідження у крипті та основному приміщенні колишньої монастирської церкви. В археологічних розкриттях виявлено антропологічні рештки, переважно у перевідкладеному стані, та нечисленні матеріали зламів X–XI ст. та XVII – першої чверті XX ст.

Результати археологічних досліджень 1985 р. залишаються й досі не введеними у науковий обіг, а про результати робіт 1987-го і 1997 років немає жодних даних.

Невеликі, але результативні археологічні дослідження на теренах Городка проводила НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України (далі – Центр). Так, у 2008 р. експедиція (керівник Богдан Сало) на вул. Стуса, 12, у котловані під приватний житловий будинок, виявила рештки гончарного горна, господарських споруд та супровідний археологічний матеріал – численні уламки кружального посуду княжої доби, що свідчить про досить активне освоєння приміських теренів у цей період.

Упродовж 2013–2014 рр. на замовлення Інституту «Укрзахідпроектреставрація» експедиція Центру під керівництвом Миколи Шніцара провела розвідкове шурфування для розроблення проєктів ремонтно-реставраційних робіт з упорядкування території

міського парку та колишньої ринкової площі (теперішній майдан Гайдамаків).

Зокрема, у 2013 р. у східній частині дитинця зафіксовано, що нашарування XIII–XIV ст. перекриті потужними відкладами, утвореними від перепланувань території та розбудови монастиря упродовж XVII–XIX ст. Серед артефактів трапляються знахідки доби раннього заліза, XII–XIII ст., XIV–XV ст., модерної та новітньої доби.

У 2014 р. під час реконструкції з добудовою Городоцького навчально-виховного комплексу № 2 на вул. Л. Мартовича,¹ у розвідкових траншеях виявлено колекцію артефактів кінця XVII–XIX ст. (фрагменти горщиків, мисок, кахель, скляних і металевих предметів), а також у перевідкладеному стані (через значні земляні роботи XVII–XIX ст.) уламки посуду XII–XIII ст.

Цього ж року на майдані Гайдамаків у закладених шурфах виявлено матеріали трьох хронологічних горизонтів: княжого часу (XII–XIII ст.) – горщики; пізнього середньовіччя (XIV–XVI ст.) – керамічний посуд та металеві вироби; та модерної доби (XVII–XIX ст.) – вироби з кераміки, скла і металу. Встановлено, що потужність культурного шару становить близько 1,5 м, а горизонт княжого часу сильно зруйнований у XV ст. під час облаштування тут ринкової площі. У північній частині площі приблизно по осі захід–схід зафіксовано рештки рову невідомого призначення.

Подібну стратифікацію простежено і у 2021 р. у південному наріжнику давньої ринкової площі, де нашарування потужністю до 2,4 м утворилися упродовж XVIII–XIX ст. через вирівнювання поверхні ринкової площі.

У 2025 р. експедиція Центру (керівник Зоя Ільчишин) на майдані Гайдамаків дослідила рештки господарської споруди, ймовірно, кузні XV–XVI ст. Знахідки репрезентовані уламками керамічного посуду переважно XVII–XIX ст., і лише

з одного об'єкта походять фрагменти керамічного посуду XV–XVI ст.

Можна стверджувати, що культурні нашарування княжої доби в межах історичного ядра літописного Городка сильно пошкоджені містобудівними перетвореннями XV – початку XX ст., а в давніх горизонтах на території дитинця трапляються матеріали доби раннього заліза.

Окрім розвідкових досліджень, Центр проводив незначні обстеження земельних ділянок на теренах поза межами центральної частини.

Загалом археологічна спадщина міста недостатньо вивчена і не має великої бібліографії. Здебільшого дослідження мали рятувальний характер – у місцях нового будівництва або реконструкції наявних об'єктів містобудування та архітектури. Результати невеликих за обсягом розкопок і розвідок донині залишаються малодоступними та майже не введеними в науковий обіг, тому на цьому етапі досліджень важко реконструювати як планувальну структуру княжого міста, так і особливості його соціально-економічного розвитку у різні періоди існування.

ТОПОГРАФІЯ БЕЛЗА КНЯЖОГО ПЕРІОДУ

Остап ЛАЗУРКО

археолог, дослідник міст
Львова і Белза, молодший
науковий співробітник НДЦ
«Рятівна археологічна служба»
ІА НАН України, член ВГО
«Спілка археологів України»

E-mail:
lazurko78@ukr.net

Белз належить до найдавніших міст Східної Європи і на сьогодні є найстаршим містом Галичини у складі України. У писемних джерелах уперше згадується під 1030 роком, коли київський князь Ярослав Мудрий пішов походом проти Польщі.

Містобудівна структура княжого Белза мало чим відрізнялась від тогочасних міст. Зрозуміло, що природний ландшафт вносив свої характерні риси, що вплинули на його планування. Укріплене городище X–XIII ст. розташовувалось у південно-східній частині сучасного міста серед заболоченої місцевості на невисокому підвищенні в урочищі Замочок. За однією з версій дослідників, це підвищення з трьох сторін було відрізане двома рукавами Солокії, а зі західного боку його захищав поперечний рів, що з'єднував ці рукави. Проте, аналізуючи карту Фрідріха фон Міга 1779–1783 рр., яка є найдавнішим ілюстративним картографічним джерелом Белза, бачимо, що русло Солокії має один рукав, який омиває городище з півночі. Ймовірно, за браком картографічних джерел Л. Чачковський заперечував існування валу з південного краю городища, мотивуючи відсутність потреби в його спорудженні через стрімкий схил до південного рукава річки. За наявності картографічного матеріалу знаємо, що зміна русла відбулась на зламі XVIII–XIX ст. Можна стверджувати, що городище оточували укріплення у вигляді земляного валу з дерев'яними конструкціями. В нашому часі по гребені північної частини валу, яка є збережена, прокладено дорогу з Белза на Великі Мости. Саме ж городище розділене на дитинець і підгороддя поперечним ровом, який простежується візуально і до сьогодення.

У науковій літературі домінує версія, що дитинець був розташований у західній частині, а підгороддя – у східній. Їх розділяв рів, залишаючи підгороддя меншу частину площі. Певні сумніви щодо цього висловлював П. Раппопорт, який зауважив своєрідність плану побудови, де дитинцю відведена більша частина, на відміну від підгороддя.

Ще одну гіпотезу планувальної структури давньоруського Белза висунув М. Бевз. Базуючись на карті 1779–1783 рр., він стверджує, що дитинець розташовувався на крайньому західному підвищенні, яке по периметру оточене валом. В. Петегирич вважає сумнівною таку версію, висловлюючи ряд зауважень. По-перше, вбачаючи у плані Міга певну неточність на прикладі городища в Чермно, яку своєю чергою зауважив Янечек. По-друге, на плані Белза, виготовленому Л. Чачковським, відсутнє зазначене підвищення біля валу в південно-західній ділянці дитинця. По-третє, на картах XIX ст. його теж не позначено. Утворення ж цього підвищення В. Петегирич пояснює влаштуванням стрілецького тиру в ході розсування західного валу. Саме тому на цій поверхні подекуди трапляються окремі археологічні артефакти, які були переміщені з південно-західної частини дитинця та валу, що його оточував. Дослідник підтримує версію Л. Чачковського про поділ городища, згідно з якою західна частина городища була дитинцем, а східна – його підгороддям. Зважаючи на це, такі припущення є досить суперечливі, адже існування крайнього західного підвищення на найстаршій, хоч і окомірній карті Белза є беззаперечним. Це підвищення зберігається і нині, а на його поверхні масово знаходиться археологічний матеріал княжої доби. Його утворення в результаті розсування валу є не достатньо підтверджене, радше можна говорити про досипання пагорба.

Зважаючи на це, висловлю альтернативне припущення щодо поділу горо-

дища. Передусім відзначу, що, згідно з топографічними відмітками, найвища частина городища розташована в південно-східній частині. Перепад висот між крайньою східною височиною та західною частиною, де проводилась низка досліджень, становить близько 3 м, що в рельєфі Малого Полісся не так і мало. Зауваження П. Раппопорта про невідповідність площ дитинця відносно підгороддя (в загальноприйнятій версії) також є чинником на підтримку цієї теорії. Від’ємним критерієм є відсутність археологічних досліджень у цій частині городища, адже воно більше забудоване. Питання в’їзду на територію городища також не до кінця вивчене. Базуючись на припущеннях, дослідники Белза вважають, що в’їзд на городище був розташований з північно-східної сторони. Натомість, достовірним джерелом стали розкопки В. Петегирича в північно-західній частині городища, де розкрито рештки вертикальних стовпів, які належать до в’їзної брами. Сам дослідник вважає, що він розкрив ще один в’їзд. Наявність двох в’їздів на територію городища явно зменшувало б обороноздатність укріплення. Також можна піддати сумніву існування дитинця в західній частині та прямого в’їзду до нього. Закономірніше було б розташувати в’їзний вузол та найукріпленішу частину городища – дитинець у протилежних сторонах. Тож у подальшому дотримуюсь думки, що дитинець був розташований у східній частині городища, а підгороддя – у західній. В’їзд на городище був лише один – з північно-західної сторони. Таку систему планування ілюструє гравюра, що зображає вигляд Белза першої половини XV ст., хоч окремі дослідники критикують зазначене зображення, мотивуючи тим, що на ньому зображене місто сучасної локації.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ТА РАННЬОМОДЕРНІ ОБ'ЄКТИ В ЛЮБЕЧІ

Олена ВЕРЕМЕЙЧИК

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
археології та краєзнавства
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

E-mail:
weremeichyk@ukr.net

Протягом археологічних досліджень середини – другої половини ХХ ст. у матеріалах Любеча траплялись численні споруди пізньосередньовічного та ранньомодерного періодів. Проте дослідників цікавили передусім старожитності Х–ХІІІ ст., тому цей потужний пласт археологічного матеріалу, окрім побіжних посилань, не оброблявся та не інтерпретувався. Ситуація кардинально змінилась на початку ХХІ ст. з роботою Любецької археологічної експедиції, в завдання якої входило цілеспрямоване вивчення культурного шару цього часу.

На сьогодні в Любечі досліджені значні ділянки культурного шару у трьох частинах стародавнього міста – на городищах Замкова Гора та Монастирище, а також на території посаду. Окрім цього, в різних частинах населеного пункту зафіксовані фрагменти земляних фортифікаційних споруд.

ГОРОДИЩЕ ЗАМКОВА ГОРА

Городище Замкова Гора розташоване в центрі Любеча, на останці лівого високого берега р. Дніпро. Культурний шар городища насичений керамікою ХІV–ХІVІІІ ст., проте споруд цього періоду досліджено значно менше, ніж споруд кінця ХІІ–ХІІІ ст. Досліджені пізньосередньовічні та ранньомодерні об'єкти представлені оборонними спорудами, зафіксованими на в'їзді та у північній частині городища, а також господарськими та житловими спорудами і ямами. Вони хронологічно розподіляються на об'єкти, що датуються ХV–ХVІ ст. та ХVІІ – початком ХVІІІ ст.

На невеликій ділянці у північно-західній частині городища вдалось дослідити три етапи перебудов укріплень XV–XVII ст. Найбільш ранні зафіксовані укріплення належать до другої половини XV ст. Спорудження укріплень другого періоду відбулось не пізніше як на початку XVI ст. У них був виявлений скарб монет початку XVI ст. Перші та другі укріплення представлені стовпо-перекладною конструкцією. Третій будівельний період (рублена конструкція) датується вже XVII ст. Характерно, що укріплення першого і третього періодів були знищені у пожежі, а другого – існували тривалий час і занепали природним шляхом.

ГОРОДИЩЕ МОНАСТИРИЩЕ

Городище в урочищі Монастирище розташоване за 1,1 км на південний захід від городища Замкова Гора, на мису корінної тераси р. Дніпро.

Шари XVII–XVIII ст. пов'язані з функціонуванням у цій частині Любеча Антоніївського чоловічого монастиря. Під час археологічних досліджень вдалось з'ясувати розміри, конструктивні особливості та етапи існування церкви Іоакима та Анни XVII–XVIII ст., а також локалізовано місце розташування скита поблизу монастиря.

ПОСАД

На території посаду в районі кам'яниці П. Полуботка простежені етапи забудови XVI – середини XVII ст., другої половини XVII ст. та XVIII ст. Одна з житлових споруд побудована на підкліті і була зруйнована в результаті пожежі середини XVII ст. У заповненні виявлений численний речовий та керамічний матеріал та печатка з мідного сплаву, яка належала господареві будинку.

У другій половині XVII ст. на цій території були побудовані дві житлові наземні споруди, від яких залишилися фундаменти печей, складених з жолобчастої цегли, та ряд господарських споруд і ям,

які входили до одного господарського комплексу. Цей двір існував і протягом XVIII ст. У середині XVIII ст. будинки з печами були розібрані та побудована кам'яниця. Під час археологічних досліджень вдалось дослідити фундаменти кам'яниці П. Полуботка, особливості будівельного матеріалу та реконструкції, яких зазнала ця споруда протягом XVIII–XX ст.

Після переходу Любеча у власність до родини Милорадовичів на цій ділянці був розташований сам маєток, а всі попередні споруди, окрім кам'яниці П. Полуботка, знівельовані. У цей же час була споруджена печера на честь св. Антонія Печерського, залишки якої також були локалізовані та досліджені.

Таким чином, завдяки археологічним дослідженням отримано численні матеріали, які характеризують оборонні споруди та забудову різних частин стародавнього Любеча, а також матеріальну культуру його жителів у XV–XVIII ст.

MEDIEVAL RUINS BETWEEN CONSERVATION AND INTERPRETATION: THREE PROJECTS IN TRANSYLVANIA, ROMANIA

Ștefan BÂLICI

is President of the Romanian Order of Architects and Associate Professor at the Chair of History of Architecture and Conservation of Cultural Heritage, Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest, where he has taught since 2000, specialising in architectural conservation with a focus on archaeological heritage. From 2016 to 2022, he served as President of the National Institute of Heritage of Romania. As a conservation architect, he has coordinated projects for significant historic monuments and archaeological sites in Romania, including Sarmizegetusa Regia, Bran Castle, the fortified church of Alma Vii, and the National University of Arts, Bucharest. He is a member of Europa Nostra, ICOMOS, ICAHM, and DOCOMOMO

This paper examines three projects addressing the conservation and interpretation of medieval ruins in Transylvania, Romania, each exploring how missing or lost architectural elements can be made legible to visitors without recourse to mimetic reconstruction. The projects span different scales and outcomes – two remain unrealised, one is built – but share a common methodological position: that every intervention should be grounded in extensive research, that new additions should be minimal and largely reversible, and that the visitor's experience of the monument should rest on original, historic material, with contemporary additions serving as enablers and interpretive hints rather than as the focus of attention.

The first project concerns the rural fortress of Rupea, a long disused site characterised by incomplete ruins, lost roofs and floors, and deteriorating masonry. The proposal envisaged a light intervention: protective shelters over the towers that followed both the typology of roofing historically associated with such structures and the outlines of the surviving ruins. Visitors would have experienced simultaneously the original spatial and structural typology of the fortress and its present condition as a ruin, without one reading being subordinated to the other.

The second project responds to the collapse of sections of the town walls of Sighișoara, caused by prolonged disrepair, lack of maintenance, and structural failure of the masonry and foundations. The project proposed a partial reconstruction

using clearly contemporary elements, principally a metal structure, intended to interpret the typology of the fortification – wall, defensive walk, and loopholes – and to make the experience of patrolling the wall walk accessible to visitors once again.

The third project, completed at the fortified church of Alma Vii, addresses a site marked by successive transformations. Archaeological excavations and architectural evidence on the surviving structures allowed the initial ring wall – later partly demolished when the precinct was enlarged – to be retrieved at the level of its foundations. The intervention marks the outline of the missing wall segment and re-establishes the correct walking levels within the successive precincts, so that the original and later configurations of the fortified enclosure are read primarily through earthworks and ground modelling, with no attempt to rebuild lost volumes.

Taken together, the three projects argue for an approach to medieval ruins that privileges interpretation and presentation over reconstruction. The approach deliberately works with suggestion rather than reproduction, offering hints and spatial stimuli instead of ready-made images of a lost past. It suggests that the legibility of historical layers, the reversibility of new work, and the primacy of original fabric can be reconciled with a meaningful and accessible visitor experience – one in which contemporary architectural language acts as a discreet aid to understanding rather than as a substitute for what has been lost.

CONTEMPORARY URBAN LAYOUT AND LATE MEDIEVAL SPATIAL STRUCTURES IN CLUJ (TRANSYLVANIA): AN EXPLORATORY STUDY OF THE FORMER FRANCISCAN CLUSTER

Oana TODA

is a late medieval and post-medieval archaeologist who has contributed to numerous field research projects exploring complex medieval sites, often centering on historical buildings and ensembles, and particularly the multilayered historical urban core of Cluj. Her research focuses on landscape reconstruction, medieval transport infrastructure in Transylvania and western Romania, and historical urbanism. She retraces spatial structures and functional aspects of historical environments, and consistently combines the analysis of written historical sources with field archaeology and historical and digital cartography to create comprehensive interpretations of past landscapes and urban spaces

The Observant Franciscan complex, established towards the end of the fifteenth century in the town of Cluj with the support of King Matthias Hunyádi, took up a substantial plot in the southeastern corner of the fortified urban perimeter, adjacent to the Tailors' Tower and the city walls. Despite its evidently late introduction in a peripheral yet already inhabited location within the town walls, the mendicant cluster drastically altered the preexisting fifteenth-century plot configuration. It decisively influenced all subsequent developments in the urban layout of the area. The almost immediate outcome was the emergence of an ample ensemble comprising subordinate land subdivisions and architectural elements, housing and supporting all three branches of the Oder—the friars, the Poor Clares, and the Third Order. The site's administrative changes and several violent episodes led to the almost complete disappearance of the Franciscan medieval buildings; today, only the church, the adjacent tower, and the northern ambulatory wing are still standing.

Older excavations of the cloister buildings and a comprehensive outline of the friary's ground plan are either completely missing or have not yet been published. Moreover, the field identification of the houses belonging to the two female communities remains under debate, with variants and multiple loose ends. Aside from some recent, but limited, archaeological contributions, art-historical and wall research, the site also

benefits from a few early charter data, along with the later textual records of the urban administration, Jesuit and Calvinist sources that extend into the seventeenth and eighteenth centuries and allow for a retrogressive inquiry into the late fifteenth and sixteenth-century elements.

The Jesuit documentation – mainly reports and situation plans produced during their administration of the ensemble in the 1580s and 1590s – plays a central role in the reconstruction, as it offers essential information on the buildings' configuration and the functions of various spaces, indicative of a broader urban reorganization project. These sources also contribute significantly to understanding the relationship between the mendicant complex and the urban development of early modern Cluj, complementing archaeological evidence and enabling the reconstruction of a fragment of urban topography undergoing rapid confessional and administrative transformation.

All in all, this research tests the reliability of the historical plans and their bearing on establishing a prospective urban archaeological framework for yet unexcavated areas that were part of the Franciscan complex. Comparison of such documents with the current urban parcel structure and recent archaeological findings could reveal or refute morphological continuities in the contemporary urban fabric over the past five centuries.

WALLS, GARDENS, NAMES: RESEARCH AND HERITAGE INTERPRETATION OF THE SOUTH-EASTERN SECTOR OF BRAȘOV'S MEDIEVAL FORTIFICATIONS

Ileana BURNICHIOIU

is an art historian and heritage researcher, specialising in medieval and early modern architecture, urban fortifications, historical topography, and the conservation of built heritage in Transylvania. She has coordinated and participated in multidisciplinary research projects on historic monuments in Romania, including churches, fortifications, palatial architecture, and conservation projects. Her recent work includes historical and architectural studies on the south-eastern sector of Brașov's medieval fortifications

This paper examines the south-eastern sector of the medieval and early modern fortifications of Brașov – known in medieval Latin sources as Corona, in German as Kronstadt, and in Hungarian as Brassó – situated at the foot of Mount Tâmpa. It approaches the sector as a case study in the relationship between historical research, conservation practice, and the public presentation of urban heritage.

The sector under discussion, extending for approximately 960 metres between the Weavers' Bastion and the Clothmakers' Bastion, has often been described as one of the best-preserved parts of Brașov's defensive system. Recent historical and architectural research, however, calls for a more nuanced interpretation. While the south-eastern line preserves important elements of the medieval and early modern fortifications, it has also been affected by loss of historic fabric, successive interventions, reconstructions, limited access to the northern face of the wall, and significant problems of interpretation.

A central focus of the paper is the relationship between the town wall and the properties on "Strada Castelului" ("Castle Street"; historically Burggasse). From the second half of the eighteenth century onwards, inhabitants of this street sought to extend their gardens as far as the city wall, generating opposition from the clothmakers' and ropemakers' guilds. This episode reveals the gradual transformation of the fortification from a defensive infrastructure and a space of communal circulation into a domestic

boundary, a garden limit, and eventually an area difficult to access and investigate.

Within this framework, the paper also discusses the tower now commonly known as the “Hunters’ Tower”, but historically identifiable as the Pulverturm (“Powder Tower”). Its recent renaming is not merely a terminological issue. It affects the interpretation of the monument’s function, which was connected with the storage and transport of gunpowder, the passage behind the wall, and the relationship with the “Ropemakers’ Bastion”. At the same time, the case points to a wider issue: the twentieth-century attenuation of the German/Saxon urban vocabulary of Braşov and the reconfiguration of the city’s public memory.

The paper argues that the south-eastern fortification line should be interpreted not simply as a defensive monument, but as an urban palimpsest: a medieval wall, a space of guild activity, a property boundary, a ruin, a promenade, a restored monument, and the bearer of competing urban memories. A responsible public interpretation must distinguish between historic fabric, modern interventions, traditional names, and recent semantic reconfigurations.

BETWEEN PAST AND FUTURE.

GOALS, RISKS, AND PROSPECTS OF UNESCO KERNAVĖ ARCHAEOLOGICAL SITE

Ramojus KRAUJELIS

director, Administration of Kernavė State Cultural Reserve Kerniaus st. 4a, Kernavė LT19172 Širvintos district, LITHUANIA

also, Dr. Ramojus Kraujelis currently hold position of Partnership Associate Professor at Department Of Modern History in Faculty of History. Vilnius University Universiteto st. 7, LT-01513 Vilnius, LITHUANIA

E-mail:

Ramojus.Kraujelis@kernave.lt
ramojus.kraujelis@if.vu.lt

Agnė ŽILINSKAITĖ

project manager, Administration of Kernavė State Cultural Reserve Kerniaus st. 4a, Kernavė LT19172 Širvintos district, LITHUANIA

also, Agnė Žilinskaitė currently hold position of lecturer at Department Of Archaeology in Faculty of History. Vilnius University. Since 2008, she has been a coordinator and manager of more than 150 national and international projects on the theme of immovable cultural heritage

E-mail:

agne.zilinskaite@kernave.lt

The Kernavė Archaeological Site (Lithuania), a UNESCO World Heritage Site since 2004, represents a unique complex of cultural and natural properties, offering a ten-millennia-spanning narrative of human settlement in the Baltic region. Often referred to as «Lithuania's Troja» and the «Mecca of archaeology,» Kernavė is deeply intertwined with the nation's statehood and early capital history. The current State Cultural Reserve of Kernavė consists of: (1) the territory of the Reserve (194.4 ha) with its cultural heritage objects (assets) and an open-air exhibition; (2) a specialized archaeological and historical museum with collections and an exposition. The UNESCO World Heritage Site contains 18 assets of immovable cultural heritage (15 of archaeological value, one of which is complex, and 3 of other nature).

However, the Kernavė Archaeological Site constantly faces new challenges. The erection of tall structures, like wind energy projects outside the buffer zone threatens the site's visual integrity, necessitating impact assessments. An impact assessment scheme (feasibility study) and proposal list were prepared in 2024. Furthermore, erosive processes and climate change exacerbate landslide risks on the hillfort slopes. Over the past 40 years, 11 significant slope damages have been recorded, highlighting the recurrent nature of these geological events influenced by both natural conditions and human activity. Moreover, the uncontrolled spread of low-value and invasive plantations can significantly impact the survival of the natural properties of the site. In 2023, a plan of measures and actions for the control of such plantations in the territory of the Reserve for the

period 2023-2025 was prepared and started to be implemented. It is essential to mention that, as far as the conservation of the natural landscape is concerned, it is also threatened by anthropogenic activities such as visitor streams.

In recent years, the Administration of the State Cultural Reserve of Kernavė has implemented several cross-cutting tools for the preservation of the archaeological site's values, which illustrate the potential of management solutions for the site. In 2024, a Management Plan was approved for the Kernavė Archaeological Site, a Lithuanian World Heritage site, to ensure its effective and sustainable preservation for current and future generations. At the end of the first year of this management plan, the summary results are compiled and presented.

Moreover, archaeological research and the dissemination of its results are equally important. A long-term study was conducted to determine the functional development of the Kernavė hillforts. Kernavė also has important plans for the future. Today, the Directorate of the Kernavė State Cultural Reserve clearly identifies the need to initiate new, innovative research and educational activities regarding the UNESCO World Heritage site from a comprehensive perspective—that is, by correlating both the impact of global phenomena, such as climate change, on the site, as well as the principles of creative and socially responsible placemaking, bringing together science, culture, and communities. Based on this, the Administration of the Kernavė State Cultural Reserve is initiating a project to establish a new Center for Cultural and Natural Awareness Competencies, aimed at modernizing the existing research infrastructure and expanding it to revitalize the Kriveikiškis manor estate, provide greater opportunities to inform the public about ongoing research, and create conditions for participation in the process of exploring the Kernavė Archaeological Site.

A BOSNIAN MEDIEVAL FORTRESS BETWEEN THE ABSENCE OF FACSIMILE DOCUMENTATION AND ANALOGY: AN EXAMPLE OF THE CONCEPT OF A FORTRESS WITH TWO OPPOSING KEEP TOWERS AND A COURTYARD BETWEEN THEM

Amer HADŽIĆ

was born on May 19, 1983, in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. He graduated from the Faculty of Architecture at the University of Sarajevo in 2009. Since 2011, he has been working at the Faculty of Architecture, where he currently serves as a senior teaching assistant at the Department for Spatial and Graphic Visualisation. He is currently completing his doctoral dissertation titled: "Phenomenology of the Interactive Virtual Replica of Ruined and Lost Architectural Heritage with an Emphasis on Speculative, Interpretive, and Analogical Reconstructions."

This paper addresses the complex issue of the absence of facsimile documentation of ruined medieval fortification architecture in Bosnia and Herzegovina and its broader consequences for the perception and visualization of 14th and 15th-century fortification architecture.

At the height of the Bosnian Kingdom's power, i.e., under the rule of the Kotromanić dynasty between the 14th and 15th centuries, there were over 240 castles in the territory of Bosnia and Herzegovina. Under Ottoman occupation, a large number of castles were converted into artillery fortresses. By the end of the 19th century and the annexation of Bosnia by the Austro-Hungarian Monarchy, the majority of the burgs, i.e., artillery fortresses, were abandoned and fell into disrepair due to neglect. The first scientific documentation of medieval fortification architecture in the territory of Bosnia and Herzegovina was not conducted until the 20th century, and specific conservation work on a smaller number of fortified medieval towns was carried out after the World War II.

On a smaller scale, the work analyzes the concept of the castle which arose between two opposing keep towers (bergfried), and raises the question of the extent to which specific Bosnian examples such as Dobor, Višegrad, Srebrenica, Borač, etc., can be connected to a similar concept of the bургgarten in the territory of present-day Central Europe, whether the German

concept (in a broader sense, as it is mainly found in Germany, with a smaller number of burggartens in the territories of present-day Czechia and France) is the archetype for the Bosnian one, what is it that connects them and can that help in visualizing Bosnian medieval architecture in a situation where there is no concrete facsimile documentation that would clearly suggest its original appearance.

З ЯКОГО ЗВЕНИГОРОДА КНЯЗЬ ІВАН РОСТИСЛАВОВИЧ ВИРУШИВ НА ЗДОБУТТЯ ГАЛИЧА ВЗИМКУ 1144/5 Р.?

Мирослав ВОЛОЩУК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої
історії факультету історії,
політології і міжнародних
відносин Карпатського
національного університету
імені Василя Стефаника,
директор Центру
медієвістичних студій

E-mail:
myrkomyrko79@gmail.com

Узимку 1144/5 р. під час тривалої відсутності Володимира Володаревича у Галичі (князь перебував на полюванні у Тисмениці) еліти міста закликали на престол князя Івана Ростиславовича, який княжив у якомусь Звенигороді: «[...] послашася Галичане по Івана . по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичъ». В пізніших записах Київського літопису цей володар знаний із предикатом чи то прізвиськом «Берладник». Однак історики досі не дійшли згоди – чиїм сином доводився Іван – Ростислава Володаревича чи, можливо, Григорія Васильковича, якому часом присвоювали династичне ім'я Ростислав. Ця генеалогічна проблема, по-перше, не дозволяла з'ясувати, з якого Звенигорода Іван Ростиславович прибув до Галича. А по-друге, заклик галичанами князя Івана на галицький престол ускладнював розуміння місця та ролі Галича в системі внутрішньородинних відносин Ростиславовичів.

Однак Київський літопис дає відповіді на артикульовані вище питання. Галицький князь Ярослав Володимирович 1159 р. назвав Івана Ростиславовича «стрьичичемъ». Цей термін на позначення родинних зв'язків у тексті пам'ятки трапляється ще двічі і має одне і те ж значення. Зокрема, 1142 р. Святополк Мстиславович «стрьичичемъ» вважав свого кузена князя Ростислава – сина Юрія Володимировича Долгорукого, натомість 1193 р. князь Ростислав Рюрикович у той самий спосіб називав «строичичемъ» Мстислава Мстиславовича.

Тому Іван Ростиславович був сином не котрогось із синів Василька Ростиславовича, а Ростислава Володаревича, якому за батьківським розподілом 1125 р. дістався Звенигород на Білці. Саме з цього міста взимку 1144/5 р. князь Іван вирушив до Галича, спробував втримати місто, однак зазнав поразки та був змушений втікати. Це свідчить, що Галич не міг належати винятково Василькові Ростиславовичу та його нащадкам. До 1141 р. місто мало якийсь винятковий екстраординарний статус, який потребує подальших студій.

ЧЕРНЕЦТВО В ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Роман БЕРЕСТ

доктор історичних наук,
професор факультету культури
і мистецтв Львівського
національного університету
імені Івана Франка

Прийняття християнства на землях Давньої Русі принесло багато інновацій у суспільне життя. Перш за все варто наголосити, що з появою християнської релігії з'явилося чернецтво та монастирі. Утвердження християнства в історії України відкрило складний та довготривалий період боротьби і протистояння з язичницькими традиціями. Крім важливої суспільної духовної місії, своєю діяльністю чорне духовенство вносило у давньоруське суспільство писемність, освіту, християнську культуру, нові традиції, обряди, звичаї та багато інших важливих елементів суспільного буття.

За писемними та археологічними джерелами, крім величних та численних монастирських осель у Києві, Володимирі, Галичі, Пліснеську, Синевидську, Жидичині, Спасі, Лаврові, Львові, Перемишлі, Холмі, багато чернечих осель існувало в територіальних межах Звенигородської землі. Локалізації багатьох чернечих пам'яток значною мірою сприяють топонімічні назви, усні перекази населення тощо. Саме вони орієнтують дослідника на історію, мову та культурну спадщину народу, виступаючи чи не основним інструментом у пошукових роботах.

Розвиток лінгвістики сприяв появі у мовознавстві багатьох різновидів у вивченні топонімічних назв. Вони мають прямий стосунок до етнокультурної історії Звенигородської землі. Зокрема, астіоніми покликані досліджувати походження назв міст та городів; комоніми – селищ, сіл, присілків, хуторів; урбаноніми – назви міських об'єктів; годоніми – назви площ, вулиць, провулків; ороніми – назви форм рельєфу; гідроніми – назви рік, річок, озер і т.д.

Назви урочищ у дослідженнях часто виступають як окремий вид мікротопоніміки. Зазвичай урочище окреслює невелику ділянку місцевості, що вирізняється з навколишнього ландшафту. Фактично це власна назва окремого природного об'єкта. Прикладом є назва недалеко від Звенигорода урочища «Монастир» на місці, де колись був розташований Підгородищенський монастир – пам'ятка XIII–XVIII століть. Поблизу Звенигорода значиться с. Підмонастир. Монастиря в селі немає, але топонімічні дані дають приблизне місце його локалізації. Залишився поза увагою дослідників монастир княжої доби біля с. Шоломинь. Його відкрив ще в 50-х рр. минулого століття відомий археолог І. Свешніков. Однак досі пам'ятка перебуває поза увагою науковців.

Складність чернечого існування в Галичині полягала в особливостях існування та діяльності Галицької митрополії, що спричинило низку негативних явищ і появу чернечих общин на умовах келіотства, кіновії, ідіоритмії та ін.

Багато галицьких монастирів у княжі часи посідали визначальне місце в системі функціонування державних, культурно-освітніх та суспільних інституцій. Значення існування монастирів було доволі великим. З літописних джерел відомо, що чернечі обителі слугували місцем відпочинку, ночівлі княжої еліти. Монастирські оселі виступали своєрідними просторовими орієнтирами для мандрівників. Нерідко обителі були важливою складовою частиною захисної системи давньоруських городищ. Зрештою, оборонні укріплення монастирів у вигляді насипних оборонних валів, ровів, частоколу повністю відповідають традиції будівництва давньоруських укріплень.

Видається, що однією із цікавих пам'яток чернецтва Звенигородської землі був Унівський монастир. Його історія оповита численними легендами, переказами та різними домислами.

Археологічні знахідки дають підстави датувати виникнення обителі першою половиною XIII століття. Пам'ятка була заснована поблизу потужних оборонних укріплень Унівського городища, яке ще досі місцеві жителі називають «городом Володимира». В Унівському патерику зазначено, що на чернечому кладовищі поховано багатьох нащадків роду князя Данила Галицького. Здавна Унівський монастир був відомий своєю бібліотекою. Крім цього, Унів добре знаний як найбільший у Галичині центр міжнародної торгівлі, місце різних виробництв, національно-релігійного книгодрукування. На потужній базі існував культурно-освітній осередок, у якому навчали читати, писати, рахувати, співати, малювати та декламувати творчу спадщину.

ФЕНОМЕН УРБАНІСТИЧНИХ ВІДНОСИН ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ/КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА КИЄВА

Сергій ТАРАНЕНКО

кандидат історичних
наук, начальник науково-
дослідного відділу археології
Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра»

Visiting Research Fellow,
Faculty of Environment and
Medical Sciences (HEMS)
of the Bournemouth University,
United Kingdom

З виникненням Києва як міста у другій половині IX ст. утворилися три міські райони, які до кінця XI ст., внаслідок урбаністичного розвитку, фактично сформували свої кордони. Одним із периферійних осередків столиці держави залишалося довгий час Печерське плато. На ньому розташовувалося село Берестово, де була резиденція Великих князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого і там же був заснований Спаський монастир. Щобільше, на плато постали у княжу добу ще й Печерський та Кловський монастирі. Києву знадобилося понад 600 років, щоб приєднати цей адміністративно-сакральний центр до міста. І сьогодні саме тут розташований Офіс Президента України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Прокуратура України.

Особливими можна назвати урбаністичні відносини між Печерським монастирем (заснованим у 1051 році) та Києвом. Їх початок відразу позначив межі між світською владою та сакральною. Конфлікт через боярського сина Варлаама розтягнувся на десяток років. Хоч монастир і отримав врешті-решт від князя/Києва землю під будівництво Успенського собору і, власне, збільшив свою територію вдвічі, але справа дійшла навіть до втечі преподобного Антонія в Чернігів.

Після захоплення Києва військами Бату-хана в 1240 році місто було зруйновано, населення частково знищено або розбіглося чи потрапило в полон. На кілька століть Верхній Київ фактично перестав існувати, уціліло кілька монастирів. Достатньо швидко ожив Поділ, який відновився як торгово-ремісни-

чий центр, і вже у XV ст. отримав магдебурзьке право. В деяких польських документах він фігурує як Києво-Поділ, як локація, що перейняла на себе всі функції міста. А Печерський монастир продовжував функціонувати і лише підтвердив свою важливість. Він став притулком для багатьох киян та мешканців навколишніх сіл. Цей процес зрештою призвів до утворення маєтків і слобод, з яких розвинулося Печерське містечко — нове урбаністичне формування, центром якого став монастир. Статус привілейованого приватно-власницького міста неодноразово підтверджувався королівськими грамотами 1522-го, 1551-го, 1570 рр., мешканці якого звільнялися від юрисдикції воєводи Києва і стацій послам та урядовцям, а монастир мав монопольне право тримати тут корчми, що було головною ознакою містечка у XVI–XVII ст. Печерське містечко мало характерну для тогочасного українського міста просторову структуру, яка складалася з фортеці-замку, власне міста — «ostrogu», передмістя або передграддя та сільськогосподарської зони. По суті Печерський монастир як господар нового урбаністичного утворення перейняв у Києва частково його функції, вплив, славу і прибутки.

У XVII ст. московія розпочала, а потім вже й російська імперія продовжила будівництво Київської фортеці — нової військово-адміністративної одиниці. Вона фактично знищила Печерське містечко, і монастир по суті став частиною Києва. Місто закріпило за собою свою зверхність над монастирем у багатовіковому суперництві. Але і зараз Києво-Печерська лавра як святиня українського народу продовжує виконувати особливу роль і намагається бути суспільно-політичним гравцем і влада/Київ йде на поступки у багатьох питаннях. Але при цьому 8 лютого 2024 року Київська рада передала землю Києво-Печерської лаври на вул. Лаврській, 9 у постійне користування Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра», тобто державі/Києву. На цьому урбаністичні відносини між монастирем та містом можна вважати завершеними.

ВІД «ГРАДУ» ДО «ЗАМКУ» – ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРІПЛЕНИХ КНЯЖИХ РЕЗИДЕНЦІЙ XI–XIII СТОЛІТЬ

Василь ПЕТРИК

кандидат архітектури,
науковий співробітник
Історико-культурного
заповідника «Древній
Звенигород», доцент Інституту
архітектури та дизайну
Національного університету
«Львівська політехніка», член
Українського національного
комітету ICOMOS

E-mail:
vasylpetryk71@gmail.com
ORCID:
0000-0001-7960-2239

В XI–XII ст. на територіях північного Прикарпаття, що увійшли згодом до складу держави Романовичів, основним елементом урбаністично-адміністративної структури став город («град») з волостю. Саме в цей час виникли або були модернізовані укріплені поселення, які стали базою розвитку більшості сучасних міст і містечок Галичини та Волині.

Важливим аспектом таких урбаністичних змін є те, що ці процеси часто відбувались не еволюційним шляхом, а як радикальні трансформації – часто зі зміною попередньої планувальної структури давніх поселень, або ж закладення нових укріплених військово-адміністративних центрів.

У процесі приєднання земель, адміністративними центрами яких були Перемишль та Червен, до Київської держави наприкінці X століття занепадають великі укріплені центри з розвинутою системою оборонних укріплень. Водночас модернізуються укріплення Червена та Перемишля, які переходять під управління Києва. Наприкінці X – на початку XI ст. київські князі закладають нові укріплені форпости, з-посеред яких яскравим прикладом є Вишня (Судова Вишня). Водночас на такому давньому центрі, як Галич (тепер – городище в с. Крилос), на деякий час життя завмирає.

Кінець XI ст. – перша половина XII ст. відзначені новим етапом бурхливого розвитку урбаністичних процесів, пов'язаних із формуванням під управлінням братів Ростиславичів Перемишльського, Звенигородського та Тереховельського князівств, а згодом – об'єднаного кня-

зівства з центром у Галичі. У цей час (приблизно між 1084 та 1086 роками) закладається Звенигород як центр нової вотчини Володаря Ростиславовича. Ядром нових «градів» стає невеликий укріплений дитинець, де перебуває князь або воєвода із дружиною.

У 1141 році центром великого об'єднаного князівства стає Галич, який за князювання Володимирка Володаревича та його сина Ярослава переживає радикальну урбаністичну трансформацію. Укріплений потужними валами «город Галич» уже на початку XIII ст. охоплює площу близько 65 га. Княжий двір разом із церквою формує відкритий сакрально-адміністративний простір у центрі міста. Розвивається мережа князівських та боярських дворів, монастирів «за городом», на відстані кількох кілометрів від укріпленого центру.

Однак монгольська інвазія, суспільні та економічні зміни спричинили радикальну зміну в урбаністичній структурі міських поселень, що стартує в першій половині XIII ст. Цитаделлю й основним опорним пунктом стає невеликий замок «агх» із потужними мурованими та дерев'яно-глиняними укріпленнями. Часто він розташовується на горі чи високому пагорбі, в підніжжі якого розвивається поселенська структура нового типу – «місто». Яскравими прикладами таких нових урбаністичних центрів, що пов'язані перш за все з діяльністю короля Русі Данила Романовича, є Холм, Львів та Кременець.

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ РУСІ ТА ЄВРОПИ

Андрій ГУСАК

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
Національного заповідника
«Давній Галич»

E-mail:
andrewww812@gmail.com

Сакральна архітектура Галицького князівства XII–XIII ст. є важливим свідченням активної участі Русі в культурних процесах середньовічної Європи. Географічне розташування Галича на перетині торговельних і політичних шляхів сприяло інтенсивним контактам із Центральною та Західною Європою, що знайшло відображення в розвитку архітектури княжої доби.

Храми Галича поєднували візантійську хрестово-купольну традицію з окремими елементами романського стилю. Це проявлялося у використанні тесаного каменю, профільованих порталів, напівциркульних арок, декоративного різьблення та гармонійних пропорцій. Подібні риси простежуються в сакральній архітектурі Польщі, Угорщини, Німеччини, Чехії та Північної Італії IX–XII ст.

Особливе місце серед пам'яток посідає церква Святого Пантелеймона поблизу Галича – найкраще збережений храм княжої епохи. Архітектурні форми споруди демонструють синтез східнохристиянської традиції та романської пластики Центрально-Східної Європи. Різьблений декор храму, конструктивні особливості та техніка кам'яного мурування свідчать про високий рівень будівельної культури та ймовірні контакти з європейськими майстернями.

Сакральне будівництво Галицького князівства виконувало не лише релігійну, але й репрезентативну функцію. Архітектура храмів підкреслювала політичний статус князівської влади та демонструвала належність Галича до ширшого європейського культурного простору.

Таким чином, сакральна архітектура Галицького князівства є важливим джерелом для вивчення міжкультурних взаємозв'язків середньовічної Русі та Європи. Вона засвідчує складні процеси культурного обміну, адаптації архітектурних традицій та формування регіональної мистецької ідентичності.

ЗАМОК ТУСТАНЬ ТА ШЛЯХИ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ У XIII–XIV СТ.

Роман МИСЬКА

кандидат історичних наук,
доцент, заступник директора
з наукової роботи КЗ ЛОР
АДІКЗ «Тустань»

Карпати довгий час були природним бар'єром між Угорщиною та Руссю. Більшість сучасних гірських населених пунктів виникає у ранньомодерний час. Перехід через гори відбувався по руслах гірських рік із виходом на вододільний хребет і далі спуск на протилежний бік уздовж місцевих річок. Для переходу через хребет очевидно вибирали найнижчі місця на ньому – перевали.

Попри часті згадки в літописах про те, що хтось їхав в «Угри» або вертався звідти (за підрахунками Михайла Рожка, в Київському та Галицько-Волинському літописах упродовж 150 років – понад 120 разів), основним був шлях через Сянок, зокрема ним зазвичай ішли великі скупчення військ. Можливо, інші шляхи через карпатські перевали у XIII–XV ст. не були доступні для колісного транспорту (возів), а лише для кінних та піших мандрівників. Зокрема до такого висновку підводить аналіз інформації про шлях пораненого під Белзом угорського короля Людовика Анжуйського у 1352 р. До місця битви та у зворотному напрямку основне військо короля з обозом проходило дорогою попри Михайловці (Possesio Mihal) на Лупківський перевал або через Бардеїв на Дукельський перевал («Руські ворота») і далі до Сянока. Тоді як поранений король із невеликою охороною повертався коротшим шляхом. За шість днів (1–6 квітня) він був у Мукачеві. На думку Леонтія Войтовича, шлях з м. Белз пролягав через Львів – уздовж р. Зубра або р. Щирка – Рудники – Меденичі – Борислав – Тустань – Верецький перевал – Мукачево.

З інтенсивністю використання гірських шляхів постає потреба їх охорони та

контролю. Очевидно, з метою контролю шляхів до карпатських перевалів і виникає Тустань. Безпосередньо попри фортецю пролягав шлях, що проходив попри Дрогобич та Борислав до р. Стрий, звідки можна було йти до верхів'я ріки та до Ужоцького перевалу або вниз по течії до сучасного Верхнього Синьовидного, де, як знаємо з літописів, узимку 1240 р. ночував князь Данило Романович, повертаючись з Угорщини, і далі вздовж р. Опір до Верецького перевалу. Підтвердженням того, що одна з гілок йшла безпосередньо повз Тустань, є місцеві топоніми, зокрема від с. Урич попри Тустань на хребет, що тягнеться далі до Борислава, йде відріг зі слідами дороги із назвою Гостинець. Він виходить до гори Товар. Також виїзні групи та менші сторожові пункти могли контролювати інші ділянки шляхів.

Згідно з новими археологічними дослідженнями, освоєння Тустанських скель відбувається в середині – другій половині XIII ст. Ми пов'яжемо це з діяльністю Перемишльського князя Лева Даниловича. Він мав тісні контакти з Угорщиною та провадив активну політику освоєння Карпат. У цей час поряд із Тустанню з'являється цілий ряд оборонних пунктів (городищ, монастирів).

При будівництві укріплень завжди враховували місцевий рельєф, так щоб саме розташування укріплень вже було максимальною перешкодою для потенційних нападників. Скельна група Камінь – це природний останець зі складним підступом до нього. Окрім того, скельні виходи використано як природні стіни, простір між ними (з півдня та півночі) доповнено зрубними конструкціями. В місцях з'єднання дерев'яних стін зі скелею видовбували в останній пази та вкладали у них колоди. Єдиним можливим в'їздом на територію двору був скельний розрив між Великим і Малим Крилом. Там спорудили ворота – так отримали неприступну фортецю. Завдяки інвентаризації видовбаних у скелях пазів та врубів Михайлові Рожку вдалося відтворити ймовірний вигляд фортеці.

УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ VIII–XI СТ. У ПРОЦЕСАХ РАННЬОЇ УРБАНІЗАЦІЇ

Юрій ПУГОЛОВОК

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ»; старший науковий співробітник ДУ «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» НАН України

Проблема формування ранніх центрів влади та передумов урбанізації належить до ключових питань археології середньовічної Центрально-Східної Європи. На Дніпровському Лівобережжі ці процеси зазвичай розглядаються крізь призму культурно-хронологічного переходу від волинцевської до роменської культури та подальшого включення регіону до політичного простору Русі. Проте ці зміни варто аналізувати ширше — як перебудову поселенського ландшафту, що проявилася у зміні ролі укріплених пунктів, конфігурації локальних центрів і формуванні комплексів, які можуть розглядатися як один із ранніх проявів процесів ранньої урбанізації. При цьому археологічні групи не розглядаються як прямий відповідник сталих етнічних або «племінних» спільнот; увага зосереджується насамперед на динаміці заселення, характері локальних центрів та їхніх зв'язках із навколишніми поселеннями.

У центрі уваги стоїть питання, як змінювалася система поселень Дніпровського Лівобережжя між VIII та XI століттями і чи можна розглядати укріплені комплекси роменського часу як мікро-регіональні центри та один із ранніх етапів урбанізаційних процесів у регіоні.

Для другої половини VIII – початку IX ст. на Дніпровському Лівобережжі відомо порівняно небагато укріплених пунктів, які можуть розглядатися як локальні центри влади та контролю території. Серед таких пам'яток можна назвати, зокрема, Битицьке й Опішнянське городища. Вони вирізняються значними розмірами, складною системою укріплень та концентрацією характер-

них археологічних матеріалів. Їх можна інтерпретувати як центральні місця, навколо яких формувалися локальні зони заселення. Водночас ці центри функціонували не ізольовано, а в ширшому полі контактів лісостепового прикордоння, пов'язаного зі степом, зоною впливу Хозарського каганату та міжрегіональними комунікаціями.

Натомість у IX – першій половині XI ст., у період роменської культури, археологічна картина регіону істотно змінюється. Фіксується значне зростання кількості укріплених поселень, більшість із яких поступаються попереднім центрам за розмірами. Таке збільшення числа пам'яток, імовірно, відображає поєднання кількох чинників: демографічного зростання, освоєння нових територій, перебудови поселенської системи та підвищеної мобільності населення. Не менш важливими були зміни у зовнішніх зв'язках регіону — трансформація політичного контексту, роль торгових і комунікаційних шляхів, а також зміна характеру контактів зі степом і суміжними територіями.

Водночас навколо частини укріплених пунктів формуються комплекси, що включають городище (інколи не одне), відкриті селища та могильники. Подібні структури відображають складнішу конфігурацію заселення і можуть бути інтерпретовані як мікрорегіональні поселенські осередки, у межах яких укріплений пункт виступав ядром локальної системи. Такі пам'ятки доцільно розглядати не лише як оборонні об'єкти, а як вузли концентрації населення, контролю ресурсів і комунікацій.

Такий перехід засвідчує зміну самої логіки поселенського розвитку. Якщо для волинцевського етапу більш характерною видається модель поодиноких домінуючих центрів, то для роменського простежується формування густішої мережі укріплених вузлів, пов'язаних із групами відкритих поселень і некрополів. Саме ця зміна — від неба-

гатьох великих центрів до системи мікрорегіональних комплексів — і становить одну з найважливіших рис трансформації поселенського ландшафту Дніпровського Лівобережжя.

Таким чином, зміни, що відбулися між VIII та XI століттями, відображають не лише культурно-хронологічну динаміку, а й глибшу перебудову поселенської структури регіону. Така трансформація може розглядатися як один із ранніх етапів ранньої урбанізації на Дніпровському Лівобережжі, що згодом створило підґрунтя для включення цих територій до ширших політичних і просторових структур Русі.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ МІСТА РАТНО У X–XIX СТОЛІТТЯХ

Євген ОСАДЧИЙ

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ»; старший науковий співробітник ДУ «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» НАН України

У рамках розробки Історико-культурного плану селища Ратно було здійснено аналіз етапів розвитку населеного пункту з опорою на дані археології та картографічний матеріал. На основі отриманих даних виділено три етапи формування міста. Вони обумовлені природними, антропогенними та економічними чинниками. Місто Ратно виникло на підвищеній гряді межиріччя Прип'яті та Вижниці, на березі протоки Млинова. Через місто проходила дорога, яка пов'язувала Любомль з Брестом. Тривалий час Ратно було столицею невеликого удільного князівства у складі Великого князівства Литовського, а згодом староства Речі Посполитої.

ПЕРШИЙ ЕТАП (X–XIII СТОЛІТТЯ)

Виникнення укріпленого поселення на останці посеред заболоченої заплави. Перше поселення пов'язане з племенем волинян. Вони збудували оборонні споруди на вершині останця серед болота. На городищі знайдені фрагменти ліпного посуду X–XI століть. У XII столітті укріплення були поновлені, але життя існувало виключно в межах городища. У XIII столітті ця територія переживає занепад, життя на городищі в цей час не фіксується. Від цього періоду не лишилося видимих слідів, крім нижньої частини культурного шару городища та заглиблених у материк об'єктів.

ДРУГИЙ ЕТАП (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

На місці старого городища відновлюються укріплення. У середині XIV ст. Ратно мало статус військово-адміністративного центру на кордоні Польщі та Великого князівства Литовського,

а з кінця цього століття стало столицею удільного князівства. В цей час починає формуватися посад навколо замку, про що свідчать фрагменти посуду XV століття.

Найбільшого розквіту місто набуває у XVI – першій половині XVII століття. У цей час населений пункт належав королю та мав магдебурзьке право. Він складався з замку, міських кварталів навколо нього та району Підзамче, тобто посаду. Ці райони займали два підвищення серед заболоченої місцевості. Замок з містом відділялися від Підзамча протокою. В цей час замок набуває п'ятикутної форми, а також отримує фортифікаційні елементи для ведення вогнепального бою. У центрі була розташована велика будівля, в якій мешкав староста, а також замкова церква. Навколо замку була щільна садибна забудова, яка обмежувалася протокою Млинова зі сходу, півночі та півдня. Тут розташовувалися дві православні церква та костел.

Через Ратно проходила дорога з Любомля до Бреста. У ранньомодерну добу пересування заболоченими територіями верхів'їв Прип'яті відбувалося насипними дамбами та містками. Цей шлях підходив до міста з південного заходу через заболочену заплаву. Це обумовило планування міських кварталів, які були витягнуті вздовж цієї дороги. Замок був ключем до переправи через Прип'ять і виконував військову і фінансову функції. За численними люстраціями та інвентарями Ратенського староства, всякий, хто подорожував цим шляхом, мав сплатити мито.

У середині XVII століття Ратно переживає кризу, викликану селянськими повстаннями та подіями шведського «Потопу». Під час заворушень спалено костел та частину кварталів, де проживали заможні містяни. У 1660 р. під час захоплення Бреста військом князя І. Хованського замок в Ратному було зруйновано, а населений пункт втратив самоврядування.

ТРЕТІЙ ЕТАП (XVIII – XIX СТОЛІТТЯ)

У цей час Ратно поділяється на місто та район Підзамче. Під час війни 1812 р. Ратно опинилося в центрі військових дій і зазнало значних руйнувань. У XIX столітті було прокладено новий шлях, який з'єднав Брест з Ковелем. Він проходив західніше від Ратного і навколо нього було сформовано нові міські квартали, підприємства, відбувалися ярмарки. Саме прокладення нової дороги спричинило появу нового центру міста Ратно.

ЧОРТКІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ ГАЛИЧИНИ: ПЕРША ПИСЕМНА ЗГАДКА, МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА ОБОРОННА СИСТЕМА МІСТА

Ольга ПОЛІЩУК

начальник науково-дослідницького відділу
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

У 2003 році закінчила історичний факультет Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

З 1999 року – науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

З 2019 року призначена на посаду начальника науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Тема наукового дослідження:
«Замок XVII ст. у місті Чортків Тернопільської області: історико-архітектурні особливості та перспективи розвитку»

До кола професійних інтересів також входить вивчення розвитку туристичної діяльності, зокрема замкового туризму і застосування їх на об'єктах, що входять до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

E-mail:
vikyulya@ukr.net

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено історію становлення Чорткова у контексті урбаністичних процесів Центрально-Східної Європи пізнього середньовіччя. Проаналізовано першу писемну згадку про місто 1522 р., надання магдебурзького права, роль Ежи Чартковського у формуванні міського осередку, а також значення Чортківського замку в системі оборони Поділля. Основою дослідження стали документи коронної метрики та праця Петра Федоришина «Світло і тіні Чортківських замків. Книга 1. Сторінками історії міста (XI–XVIII ст.)».

ВСТУП

Історія середньовічних міст Галичини є важливим напрямом сучасних історичних досліджень, адже саме міста стали осередками економічного, політичного та культурного розвитку регіону. У XV–XVI ст. урбанізаційні процеси на території Руського воєводства активізувалися під впливом поширення магдебурзького права, розвитку торгівлі та необхідності створення оборонних центрів.

Одним із таких міст був Чортків – важливий прикордонний осередок Поділля, який виник на межі середньовіччя та ранньомодерного часу. Попри відносно пізню першу писемну згадку, місто швидко набуло стратегічного значення завдяки вигідному географічному розташуванню на берегах річки Серет.

ПЕРША ПИСЕМНА ЗГАДКА ПРО ЧОРТКІВ

Першу офіційну письмову згадку про Чортків датують 1522 роком. Саме

тоді польський король Сигізмунд I Старий видав у Вільно привілей шляхтичу Єжи Чартковському (Jerzy Czartkowski, h. Korab) на володіння поселенням Чартковіче (Чартковіце), розташованим у Галицькій землі Тереховлянського повіту.

Єжи Чартковський (р. н. невід. – 1540 р.) походив із середньоземель Польщі. На думку топоніміста М. Т. Янка, саме від його прізвища походить назва міста. Імовірно, Чартковський надав новому поселенню назву на згадку про свої родинні володіння Чартки у Великопольщі.

Згідно з привілеєм Сигізмунда I Старого, у 1522 році поселення отримало німецьке (магдебурзьке) право, відповідно до якого було перетворене на місто з правом самоврядування, організації торгів і ярмарків. Водночас Чартковіче було офіційно перейменоване на Чортків.

Надання магдебурзького права стало важливим етапом урбаністичного розвитку міста. Воно сприяло формуванню адміністративного центру, розвитку ремесел і торгівлі, а також інтеграції Чорткова у систему міст Руського воєводства.

Як зазначає Петро Федоришин у праці «Світло і тіні Чортківських замків. Книга 1. Сторінками історії міста (XI–XVIII ст.)», розвиток Чорткова був частиною ширших процесів колонізації та урбанізації Поділля у XVI ст., коли польська корона активно підтримувала створення нових міських осередків.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Надання магдебурзького права мало визначальне значення для розвитку Чорткова. Магдебурзьке право забезпечувало містам певну автономію та створювало умови для економічного розвитку.

Мешканці міста отримували можливість:

- обирати органи самоврядування;
- проводити ярмарки та торги;
- створювати ремісничі цехи;
- здійснювати судочинство в межах міської юрисдикції.

Запровадження магдебурзького права сприяло формуванню міського населення — ремісників, купців, торговців. У Чорткові починають розвиватися ремесла, зростає торговельне значення міста, формується ринкова площа як центральний елемент урбаністичного простору.

За словами Петра Федоришина, нове місто будувалося відповідно до традицій тогочасного європейського містобудування: із центральним ринком, системою кварталів та оборонними укріпленнями.

ЧОРТКІВ ЯК ОБОРОННИЙ ЦЕНТР ПОДІЛЛЯ

Упродовж XVI–XVII ст. Чортків поступово перетворювався на один із важливих оборонних осередків південно-східного прикордоння Речі Посполитої. Розташування міста поблизу небезпечних степових територій зумовлювало постійну загрозу татарських нападів, що, своєю чергою, вимагало створення потужної системи укріплень.

Ключовим елементом оборонної структури міста став Чортківський замок. Дослідники припускають, що перші фортифікації у Чорткові могли бути дерев'яними та існувати ще до появи мурованої твердині. Кам'яний замок почав формуватися на початку XVII ст. і пов'язується з діяльністю Станіслава Гольського.

У науковій літературі найчастіше фігурує 1610 рік як час спорудження Чортківського замку. Проте, як зазначає Петро Федоришин у праці «Світло і тіні Чортківських замків. Книга 1. Сторінками історії міста (XI–XVIII ст.)», ця дата, ймо-

вірно, стосується завершення основних будівельних робіт, а не початку спорудження фортеці.

Важливу роль у розвитку міста та його укріпленні відіграла Катерина Чартковська. Після смерті Єжи Чартковського у 1540 р. управління родинними маєтностями перейшло до його вдови Катерини, оскільки їхній син Ян помер передчасно. Упродовж 1540–1564 рр. вона керувала Чортківськими володіннями та здобула авторитет серед сучасників. У народі її називали «Подільською пані», а джерела відзначають її рішучість і здібності у військових справах.

Подальший розвиток замку пов'язаний із діяльністю Станіслава Гольського (Stanisław Golski h. Rola) — руського воєводи, подільського воєводи, каштеляна галицького, дипломата та власника Чорткова і Бучача. Саме за його правління фортеця набула рис потужного оборонного комплексу.

Чортківський замок виконував кілька важливих функцій:

- оборонну;
- адміністративну;
- житлово-резиденційну.

Фортецю спорудили на високому березі річки Серет, що відповідало традиціям середньовічного оборонного будівництва. Таке розташування давало змогу контролювати підступи до міста та важливі торговельні шляхи регіону.

На думку Петра Федоришина, Чортківський замок був не лише військовою спорудою, а й уособленням влади та статусу власників міста. Його поява засвідчила перетворення Чорткова на вагомий адміністративний і оборонний центр Поділля.

УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР МІСТА

Формування міського середовища Чорткова відбувалося під впливом західноєвропейських урбаністичних

моделей. Центральне місце займала ринкова площа, навколо якої концентрувалися адміністративні, торгові та культові споруди.

У місті проживали представники різних етнічних та релігійних громад:

- українці;
- поляки;
- вірмени;
- євреї.

Це сприяло розвитку багатокультурного середовища, характерного для міст Галичини ранньомодерної доби.

Важливе значення мала торгівля. Через Чортків проходили шляхи, що поєднували Галичину з Поділлям та Молдавією. Місто ставало місцем проведення ярмарків та обміну товарами.

ЧОРТКІВ У КОНТЕКСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Попри те, що офіційна історія Чорткова розпочинається у XVI ст., місто продовжувало традиції середньовічного міського розвитку Центрально-Східної Європи. Його урбаністична структура, оборонний характер та система самоврядування є важливими елементами культурної спадщини регіону.

Сьогодні Чортків та Чортківський замок залишаються важливими об'єктами історико-культурної спадщини Тернопільщини та потребують подальшого наукового дослідження і популяризації.

БЕРЕЖАНИ «ДОМАГДЕБУРЗЬКІ». ІСТОРИЧНІ ЗГАДКИ ПРО НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ: СУБ'ЄКТИВНІ Й ОБ'ЄКТИВНО ВИВІРЕНІ

Володимир ПАРАЦІЙ

старший науковий співробітник
Бережанського краєзнавчого
музею (Тернопільська обл.)

E-mail:
volodimirparacij1971@gmail.com

Бережани – давнє історичне поселення. І єдине, що є незаперечним – це його ойконім: у назві населеного пункту закладено корінь «берег». Також можна погодитися з думкою мовознавців Дмитра Бучка та Іни Царалунги, що «бережани» – це «люди, що оселилися на берегах».

А поширена дата першої згадки про Бережани – 1375 р. – доволі суперечлива. Вона з'явилася в дослідженні знаного польського історика Кароля Шайнохи. У своїй праці історик посилається на оригінальний документ з 1416 р. (тексти польського короля Владислава), який містив дарчі грамоти за 1375 рік. Цей матеріал було опубліковано в одному з численних джерельних збірників, якими так багата польська історична (археографічна, джерелознавча) наука – *Codex diplomaticus Poloniae. Quo continentur privilegia regnum Poloniae, magnorum ducum Litauviae, bullae pontifum nec non a privatis data. Kodeks dyplomatyczny Polski. Rzyszczewski L., Muczkowski A. Warschau, 1847. Bd. 1. S. 243.* Інформація, яка слугувала підтверджувальним фактом для Кароля Шайнохи, містилася у такому дописі: Васькові Тепуховичу (найімовірніше, галицькому бояринові) та його спадкоємцям передавалися за вірну службу у повну власність села (з навколишніми землями) в округах Жидачівському та Коломийському. І ще: «Ми даємо, даруємо і записуємо села «Відінов» біля річки Прут і навколо «Оржелеча» та «Brzezani» (так в оригінальному тексті), сіл в округах Снятинському), на всі проценти, доходи, оцінки, орендну плату...». Це датування першої згадки міцно вкоренилося в українській краєз-

навчій літературі, перетворившись на майже беззаперечний історичний факт.

Але тут є розбіжності з регіоном, де були розташовані населені пункти і приналежні до них землі. Вони загалом локалізуються значно південніше від місця історичних Бережан (яке просторово відносилось до Львівського округу, а не до Снятинського чи Коломийського). До речі, мовознавиця Інна Царалунга також вчитала «Brzezani» як населений пункт «біля Пруту».

Тому сучасна польська історіографія (краєзнавчого змісту) доволі скептично ставиться до цього датування першої згадки, залишаючи її на «дослідницькій» совісті власне Кароля Шайнохи. Так, польський дослідник (історик, історик архітектури, мистецтвознавець) Рафал Несторов визначає першу згадку про Бережани 1445 роком. Ним датується відповідь у Львівському гродському суді власника сіл Бережани, Лісники та Лапшин Петра Цебровського на позов за завдану образу. Оригінал документа зберігається серед матеріалів Львівського гродського суду в Центральному державному історичному архіві у м. Львові, а також опубліковано *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. Lwów, 1889. T. 14. S. 175.

Щоправда, це зовсім не заперечує факт існування Бережан як окремого поселення у більш ранні – князівські – часи. Адже знана українська мовознавиця Інна Царалунга визначала найдавнішими місцевими ойконімами ті, які закінчуються на -ани (-яни): «Узагальнюючи ці відомості, можна припустити, що зародження назв на -ани (-яни) відбулося у VI–IX ст. й продовжило свій розвиток у X–XIV ст. Говорячи про час найбільшої інтенсивності розвитку українських ойконімів на -ани (-яни), треба виділити два періоди: XV–XVI та XIX–XX ст.». І далі: «Розвиток ойконімів на -ани (-яни) відбувався у ранню епоху (X–XIV ст.) ще до появи вичерпної документальної бази».

Крім того, через територію сучасних Бережан проходив торговий шлях, що єднав княжі міста Львів і Тернопіль. А також один зі шляхів від західних країн до Причорномор'я. Тому й можна передбачити тут наявність поселення часу білих хорватів та Галицького (Галицько-Волинського) князівства (IX–XIII ст.). Адже, за свідченням львівського археолога Ярослава Пастернака, «різьбяр Гаврилко під час Першої світової війни викопав дві срібні ковки західноукраїнського типу». Можливо, мова йде про киево-руські скроневі прикраси-колти. Хоч матеріалів епохи раннього середньовіччя у межах міста чітко не зафіксовано. Можливо, культурний пласт було знищено пізнішою забудовою (особливо міською з XVI ст.).

У документах кінця XV ст. Бережани двічі згадуються як село, що належало Ганні з Литвинова. Також його власниками були представники родин Бучацьких і Хухновських. Найвідоміший з них – Держислав Хухновський – наприкінці XV ст. отримав місцевість у власність привілеєм польського короля Яна Ольбрахта як своєрідний подарунок за доблесть під час походів на волохів у 1498 році.

Ще один факт. Навесні 1498 р. сілістрійський паша Балі-бей Макоч-оглу, за згодою турецького султана Баязида II, здійснив великий похід на землі Галичини. Наприкінці квітня він розташувався великим обозом на південному, правому, березі Дністра. Переправившись на своєрідному понтонному мості, що був викладений за допомогою човнів, турецькі війська знищили декілька населених пунктів, зокрема Чортківську фортецю. Після цього вони підійшли до укріпленого міста і замку на березі великого озера (яке, за інформацією турецького хроніста Сареддіна, «величезне як море»). Замок і місто було захоплено і знищено дощенту. Але під час грабунків у пожежі загинуло близько трьох тисяч турків. Ні в хроніці Сареддіна, ні в інших джерелах, в яких висвітлювався

цей грабіжницький похід, назву міста не згадано. Проте польський військовий історик Зд. Сперальський, один із дослідників першого турецького походу на українські землі, суб'єктивно «прив'язує» його до історичного Рогатина.

Утім наявність поблизу міста великого озера – також як одного з природних елементів посилення обороноздатності – робить можливим ототожнення цього населеного пункту з давніми («домагдебурзькими») Бережанами. Ця думка була вже висловлена в одному зі львівських часописів у 1860 році. Підтримують її й нині. У такому разі можна визнати факт існування бережанського укріплення ще перед замком 1534–1554 рр. побудови; а отже, і населеного пункту, значимішого за звичайне приватновласницьке поселення.

А вже 1530 року починається нова історія Бережан – уже як історичного міста.

Отже, в історії «містотворення» історичних Бережан однією з дискусійних проблем залишається питання першої згадки про населений пункт. І подібні пошуки часто є доволі суб'єктивними, залежними від наявності та інтерпретації джерел, їх тематичного різноманіття (історія, археологія, історична ономастика).

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ БЕРЕЖАН XV СТОЛІТТЯ

Олена ЛУГОВА

завідувачка науково-дослідного
та музейно-просвітницького
відділу ДІАЗ у м. Бережани

У 2023 році – менеджерка з
науково-дослідницької роботи
грантового проєкту «Pfister art:
Бережанська спадщина»
за підтримки УКФ. У 2025 –
учасниця III Академії Спадщини
для України (Краків, РП)

E-mail:
olenalugova@ukr.net

Загальноприйнятим в історії Бережан є факт передачі королем Владиславом II Ягайлом поселення у власність бояринові Васькові Тептуховичу, синові Васька Тептуха з Тисмениці у 1375 році.

Проте в документах Львівського гродського суду історія Бережан прослідковується із 1445 року – тодішній власник Бережан Пйотр Цебровський свідчив у львівському суді під час слухання справи щодо злочину, вчиненого його селянами з сіл Бережани, Лісники та Лапшин. Пйотр Цебровський – власник Жабокруків та Любшева, намісник львівського старости у 1440 році, воєвода у 1450 році. Цебровські належали до гербу Голобок, одного дому з Браницькими, успадкували Жабокруки.

Польський дослідник Ф. Стетнер вказує, що Пйотр Цебровський був одружений з Фенною і отримав маєтки бережанського ключа як посаг за свою дружину. Якщо так, то до Цебровських Бережани були у власності іншої родини і мали ще ранішу сторінку історії. Подружжя Цебровських мало трьох синів: Петра зі Стоку, Яна Влоха та Єжи з Жабокрука – та дві доньки – Ядвігу та Анну.

У 1454 р. поселення переходить у власність Ядвіги з Бережан, дружини Яна Буцацького, теребовлянського старости. У 1461 р. Ядвіга виплатила борг своїм рідним, який обтяжував її материнські маєтки у Бережанах, Лапшині та Лісниках, і зберегла за собою «спадкові маєтки по матері». Ядвіга вдруге одружилася із Грицьком Кердейовичем, нащадком корінного руського дому, каштеляном львівським, пізніше – воєводою Подільським.

Саме під час володіння Ядвігою Бережанами, Лапшином та Лісниками остаточно ці маєтності сформувалися як один господарський комплекс. Бережани вже фігурують як центр цього ключа. Саме від них власники комплексу найчастіше беруть свої прізвища.

У 1483 р., після смерті Ядвіги, ці маєтності переходять у власність єдиний спадкоємиці – дочці Анні, оскільки її єдиний брат Ян помер ще у 1478 р. Анна на той час вже була у шлюбі із Держиславом Гугновським з Угнова, каштеляном Белза. Вона володіла Бережанами понад двадцять років, бо померла десь між 1504 та 1507 рр.

Як бачимо, Бережани у XV ст. належали шляхетським родинам Цебровських, Бучацьких та Гугновських. Власники могли тут мати свій шляхетський двір чи посад або тут існувало раніше місто. Спроби віднайти в сучасному міському просторі міста архітектурні маркери цього часу чи ще раніших епох у своїх працях робили знані архітектори М. Бевз, О. Пламєницька та О. Рибчинський.

На думку М. Бевза, ринкова площа зі звуженням зі сходу нерегулярним обрисом сформувалася внаслідок накладання квадратного ринку міста на старішу трикутну площу раннього міста. О. Пламєницька, аналізуючи планувальну структуру «замок – місто» в Бережанах, відзначала, що замок не утворює з ренесансовою міською структурою інтегрального цілого. Його нетиповість місця розташування відповідає «волинському» принципу зведення оборонних споруд і хронологічно тяжіє до раніших часів. О. Рибчинський також підкреслює, що унікальністю Бережанської ринкової площі є давня видовжена трикутна форма, «що віссю зорієнтована на замок», та розташування в її стороні церкви Пресвятої Тройці. Ці визначальні риси тяжіють до планувальних закономірностей міст, заснованих на руському праві.

І тоді стає зрозумілим, чому Рафал Синявський так хотів Бережани, що аж судився за них та воював з іншими претендентами за цю спадщину у 1504–1508 рр.

МИКУЛИН У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННОЇ МЕРЕЖІ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (XI–XIII СТ.)

**Наталія
ГАНУСЕВИЧ**

молодший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

У 2014 році закінчила історичний
факультет Тернопільського
національного педагогічного
університету ім. Володимира
Гнатюка, є членом Національної
спілки журналістів України і
автором низки краєзнавчих
публікацій у місцевій і обласній
пресі

Автор і укладач текстів книг
і буклетів: «Легенди нашого
краю», «Не закінчена книга...»,
«Ім'я вкарбоване в історію краю»,
буклет «Замок XVII ст. у смт
Микулинці Теробовлянського
району»; редактор газети «ВІК»

Із науковими публікаціями
і презентаціями виступає на
конференціях, семінарах,
інвестиційних форумах

Працює над науковими темами:
«Замок XVII ст. в селищі Микулинці
Тернопільського району»,
«Дослідження, збереження та
реставрація комплексу монастиря
оо. Бернардинів». Займається
вивченням стародруків з
фондової колекції Національного
заповідника

E-mail:
nataliaganusevic@gmail.com

Анотація: У дослідженні проаналізовано стратегічну роль давньоруського Микулина як ключового північного форпосту Теробовлянського князівства. На основі комплексного підходу розглянуто геополітичне значення долини річки Серет у системі захисту Південно-Західної Русі, де Микулин виступав вузловою точкою на перетині торговельних шляхів та військових коридорів. Особливу увагу приділено природно-ландшафтним чинникам – мисовому розташуванню та гідрографічним особливостям русла Серету, що зумовили вибір місця для раннього укріплення. Автор залучає до наукового обігу аналіз локаційного привілею 1595 року, виданого Анною Сенявською (Йордановою), який став інструментом трансформації «дідичного села» у місто на магдебурзькому праві.

Ключові слова: Микулин, Теробовлянське князівство, долина Серету, фортифікація, локаційний привілей, Анна Сенявська

Долина річки Серет у ранньому середньовіччі виступала однією з головних комунікаційних та оборонних артерій Галицько-Волинських земель. Через долину проходили стратегічні шляхи, що з'єднували Волинь зі соляними промислами Передкарпаття («соляний шлях»). Контроль над цією територією означав контроль над значними товарними потоками. Річкова мережа Серету слугувала природною межею та водночас зв'язкою між Теробовлянським, Галицьким та Звенигородським князівствами. Як свідчать хроніки (зокрема, у контексті подій 1018 року), контроль над ключовими пунктами Серету був необхідною умовою для успішного просування військ у напрямку Києва.

Микулин (сучасні Микулинці) займав особливе місце в ієрархії укріплених пунктів Теробовлянської землі: Розташований на північ від стольного града Теробовлі, Микулин виконував функцію «першого щита» на шляху ймовірних нападів з боку київських або волинських князів, а також кочових племен.

Призначення Болеславом Хоробрим каштелянів у Микуліні (згідно з польськими хроніками) підтверджує статус поселення як вузлового пункту державного управління. Микулин формувався як типовий «град» — осередок, що поєднував військові, судові та торговельні функції, виступаючи адміністративним центром для навколишніх сільських поселень.

Вибір місця для закладення Микуліна не був випадковим і базувався на принципах максимального використання рельєфу: річка Серет та її заплави створювали природну водну перешкоду з декількох сторін, що ускладнювало штурм поселення. Ранні укріплення розташовувалися на мисах або підвищеннях правого берега, що забезпечувало відмінний візуальний контроль над долиною річки та прилеглими торговельними шляхами.

Микулинецький замок стратегічно розташований на панівному пагорбі в північній частині містечка, у природно-винних річці Серет, яка з трьох боків омиває підніжжя фортеці, створюючи надійний гідрографічний захист.

Новий етап розбудови твердині пов'язаний із діяльністю Анни Йорданової (з роду Сенявських). У 1550-х роках на місці давньоруського городища та ранніх дерев'яно-земляних укріплень за її фундації було закладено потужну муровану фортецю бастионного типу. Основним будівельним матеріалом слугував місцевий ламаний теробовлянський пісковик, що забезпечувало споруді особливу міцність та стійкість до артилерійських обстрілів.

У другій половині XVI ст. замок мав регулярний чотирикутний план із довжиною сторін близько 75 метрів. Наріжні частини були посилені круглими триярусними баштами-бастионами, що мали бійниці для ведення перехресного вогню. Головний в'їзд до фортеці було організовано через аркову браму в південній оборонній стіні. В'їзна вежа височіла над глибоким сухим ровом, а доступ до неї забезпечувався за допомогою підвісного мосту, який у разі небезпеки піднімався, повністю блокуючи прохід до внутрішнього дитинця.

Така модернізація укріплень, підкріплена отриманим Анною Сенявською-Йордановою королівським привілеєм 1595 року, остаточно перетворила Микуліні на один із ключових оборонних та адміністративних центрів Поділля під гербом Леліва.

Важливим етапом дослідження є аналіз документа — Привілей Сигізмунда III від 20 березня 1595 року, виданий Анні Сенявській (Йордановій), який став інструментом правової легітимації давнього поселення як міста. Дана інформація підтверджує отримання Микулініцями вже у XVI ст. магдебурзького права, що дуже посприяло розвитку містечка.

Аналізуючи віднайдені архівні документи, які були передані з Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, можемо підтвердити локацію та статус міста-фортеці. Цей документ складається з трьох рукописних аркушів, написаних польською мовою.

Документ зафіксував перехід Микулініців на німецьке право, що дозволило звести мурований бастионний замок на місці давніх укріплень.

Надання 10-річної «слободи» та права на ярмарки відновило роль Микуліна як торговельного центру в долині Серету, яку він займав ще за часів Теробовлянського князівства.

Дослідження Микулина в XI–XIII ст. у поєднанні з аналізом локаційного привілею 1595 року дозволяє простежити еволюцію поселення від стратегічного форпосту Теребовлянської землі до потужного адміністративного центру «Микулинецького ключа». Це демонструє, що вибір місця для городища, зумовлений ландшафтом Серету у середньовіччі. Дослідження цього періоду дозволяє краще зрозуміти витоки пізнішої магнатської потужності регіону, зокрема розквіту «Микулинецького ключа» за часів Сенявських.

СУЧАСНІ НЕІНВАЗИВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК: ДОСВІД ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»

Igor КОРОСТ

директор Комунальної
установи «Історико-культурний
заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради

E-mail:
korost_igor_1987@ukr.net

На території Полтавщини та Сумщини розташований унікальний об'єкт культурної спадщини світового значення – Більське городище. Це – найбільша фортеця скіфського часу в Європі. Городище, ототожене археологами з містом Гелон, досліджується вже 120 років. За цей час у межах масштабної пам'ятки та неподалік неї виявлено значну кількість об'єктів скіфського часу. Зокрема поселення, курганні некрополі, захисні споруди. Усі разом вони утворюють унікальний Комплекс пам'яток території і округи Більського городища. У складі вказаного комплексу, паспортизованого 2026 року, обліковується 60 складових. Усі вони мають статус об'єкта культурної спадщини (місцевого чи національного значення).

Науковим дослідженням, збереженням, популяризацією Більського археологічного комплексу, що має площу понад 600 га, опікується Історико-культурний заповідник «Більськ». До складу території установи віднесено й інші пам'ятки, деякі з них мають статус національного значення – майдани «Розрита Могила», «Великий Скоробір», Глинське городище слов'яно-руського часу.

Нині актуальними, особливо для територій масштабних пам'яток або їх комплексів, що є фундаментальною складовою великих за територією заповідників, стають методи, які дозволяють здійснити дослідження на значних за обсягом площах у короткі терміни та можуть надати якісні, високоточні результати. Одним із таких є LIDAR (Light Detection and Ranging). Вказаний метод у нинішніх реаліях у межах Більського мікрорегіону є чи не найефективнішим для вивчення заліснених ділянок.

Зазначимо, що восени 2026 року група дослідників з України та Німеччини запланувала проведення магнітометричних вивчень у межах найбільш важливих складових об'єктів Більського городища – Західного та Східного укріплень. Але геофізичні дослідження на території Більського мікрорегіону проводилися й раніше. Зокрема, за участі німецьких фахівців у 2002–2005 роках досліджувалися ділянки Західного укріплення, поселень Лісовий Кут, Царина Могила, а також окремі об'єкти некрополя Скоробір, зокрема відомий майдан «Великий Скоробір». У межах вказаного укріплення надалі здійснювалася археологічна перевірка зафіксованих аномалій. Так, у 2005–2006 роках під керівництвом д.і.н. Сергія Скорого виявлено комплекс селітроварних печей XVI–XVIII ст. У 2018 році Ксенія Бондар відновила практику геомагнітної зйомки на Більському археологічному комплексі. Протягом сезону було досліджено 3,3 га території (ділянки поселення в ур. Барвінкова гора, некрополів Безодня, Скоробір). Перевірка виявлених аномалій дозволила к.і.н. Денису Гречку у 2018 році відкрити в ур. Барвінкова гора унікальний ґрунтовий некрополь скіфського часу. У межах могильника надалі досліджено 64 поховання. На теренах некрополя Безодня в 2019 році розкопками під керівництвом д.і.н. Сергія Скорого досліджено три аномалії. Під час перевірки однієї з них зафіксовано ґрунтове поховання жінки XI ст. Виділені аномалії в межах некрополя Скоробір не отримали археологічного підтвердження.

На території Більського мікрорегіону апробувався в 2019 році метод георадарної зйомки (керівник робіт – Леонід Кадун). Тоді вдалося дослідити 3 га території в межах поселення Царина Могила та некрополя Скоробір. Часткова перевірка виявлених аномалій на території вказаного селища дозволила археологам (Денис Гречко, Олена Фрунт) у 2021 році зафіксувати п'ять господарських ям та наземне приміщення.

Кожен із вказаних методів є перспективним, має свої переваги та недоліки, а оптимальний ефект від їх застосування залежить від багатьох чинників (для LIDAR досліджень: вид зйомки (ручним сканером чи сканером із дрона), тип об'єкта (лінійний чи площадний), топографія місцевості, сезонність, якість зв'язку із супутниками; для геофізичної зйомки: вид ґрунту, первісна тривалість функціонування об'єкта, а також його заглибленість, характер використання тощо).

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК» ЗА ДОПОМОГОЮ LIDAR-ТЕХНОЛОГІЙ

Олексій КОРОТЯ

заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ», аспірант НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, Суми, Україна

E-mail:
korotia.oleksii@gmail.com

Публікуються попередні підсумки LiDAR-досліджень, проведених у 2024 році на території Комплексу пам'яток території і округи Більського городища. Під час робіт обстежено три сектори оборонних споруд Великого укріплення Більського городища, а також Західне, Східне укріплення. Дослідженнями охоплено території Котелевського городища, майданів «Великий Скоробір», «Малий Скоробір».

Ключові слова: Більське городище, Західне укріплення, Східне укріплення, Велике укріплення, Котелевське городище, майдани «Великий Скоробір», «Малий Скоробір», LiDAR-дослідження.

Із 2022 року в межах заповідника реалізуються наукові заходи, метою яких є фіксація стану збереження пам'яток, проведення рятівних досліджень.

Враховуючи масштаби Більського городища та безпосередньо ІКЗ «Більськ», здійснення на цих територіях інноваційних неінвазивних вивчень просто є вимогою часу. Одним із актуальних методів при цьому є LiDAR (Light Detection and Ranging). Його основою є використання швидких лазерних імпульсів для створення надзвичайно точної цифрової поверхні рельєфу. Зауважимо, що технологія LiDAR була успішно апробована на теренах Глинського археологічного комплексу у 2020 році. Досліджена тоді площа сягала 60 га. Важливо, що LiDAR-метод продемонстрував свою ефективність та актуальність саме для спеціалістів археологічної сфери.

Навесні 2024 року на теренах Більського археологічного комплексу продовжено дослідження із застосуванням лазерного сканування ділянок із пам'ятками. Обстеження (із використанням БПЛА) проводили спеціалісти компанії «EverScan». Загальна досліджена площа – 552,76 га.

Проект реалізовано в рамках стипендіальної програми Deutsche Archaeological Institute «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage». Значну фінансову підтримку для проведення досліджень надала фундація «Ukraine Art Aid Center» (Німеччина).

Одним із найважливіших результатів досліджень стало отримання нових цифрових моделей рельєфу Західного та Східного укріплень Більського городища, де обстежені площі склали 119,27 га та 194,99 га. Зазначимо, що досліджувалися не лише внутрішні майданчики, фортифікації Західного, Східного укріплень, а й округа.

LiDAR-зйомкою у 2024 році було охоплено й окремі сектори захисних звень (вали й рови) Великого укріплення Більського городища. Одна з досліджених ділянок (площею 24,39 га) розташовується в північно-західній частині городища. У підсумку отримано важливі дані про сучасний стан оборонних споруд на цій місцевості.

Ще одна ділянка фортифікацій Великого укріплення (площею 151,35 га) обстежувалася у східній та південній частині Більського городища. При цьому захисні споруди досліджувалися двома окремими секторами.

У результаті отримано оновлену інформацію про стан збереження східної та південної частини Великого укріплення. Зйомка зафіксувала руйнацію – нищівне розорювання ділянки валів і ровів Більського городища неподалік некрополя «А».

У 2024 році LiDAR-дослідження про-

водилися й на Котелевському городищі. Вдалося обстежити площу, що сягає 29,01 га. Підсумки вивчень стануть важливим доповненням до результатів археологічних досліджень на пам'ятці, які проводить дослідницька команда ІКЗ «Більськ» (керівник експедиції – к.і.н. К. Ю. Пеляшенко).

LiDAR-зйомка здійснювалася у 2024 році й в урочищі Скоробір. На цій місцевості досліджено два майдани – «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір». Загальна обстежена площа – 33,75 га.

Результати сканування 552,76 га території пам'ятки за допомогою технології LiDAR підтвердили її високу ефективність, довівши доцільність впровадження методу для комплексного вивчення масштабних об'єктів. Застосування технології LiDAR-сканування забезпечує отримання об'єктивних даних щодо просторових характеристик та стану збереження об'єкта археологічної спадщини. Водночас потенціал цієї технології виходить за межі первинної розвідки та дослідження: у перспективі LiDAR стане незамінним інструментом для систематичного моніторингу, дозволяючи фіксувати найменші зміни на пам'ятці археології, оцінювати вплив ерозії чи антропогенних факторів та оперативно реагувати на загрози цілісності об'єкта.

Results of the study of archaeological sites on the territory of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» using LiDAR technology

The preliminary results of LIDAR surveys conducted in 2024 on the territory of the Complex of monuments of the territory and district of the Bilsk hillfort are published. During the work, 3 sectors of the defensive structures of the Great (Velyke) fortification of the Bilsk hillfort, as well as the Western (Zahidne) and Eastern (Shidne) fortifications were surveyed. The research covered the territories of the Kotelva hillfort, the «Velykyi Skorobir» and «Malyi Skorobir» maidans.

Key words: Bilsk hillfort, Western (Zahidne) fortification, Eastern (Shidne) fortification, Great (Velyke) fortification, Kotelva hillfort, Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir maidans, LIDAR research.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БПЛА – безпілотний літальний апарат;

ІКЗ «Більськ» – Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (с-ще Котельва).

SKEIRON: ЦИФРОВЕ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

**Юрій
ПРЕПОДОБНИЙ**

ТОВ «SKEIRON»

E-mail:
info@skeiron.com.ua

SKEIRON народився не як бізнес-проект, а як спільна ідея людей, яких поєднала багаторічна дружба. За десять років невелика команда виросла в колектив професіоналів, чия місія — збереження та промоція культурної спадщини України через цифрові технології та імерсивні дослідження.

Повномасштабне російське вторгнення кардинально змінило і масштаб, і терміновість цієї роботи, перетворивши оцифрування на екстрений порятунок даних. SKEIRON встиг зафіксувати у 3D такі визначні об'єкти культурної спадщини, які згодом постраждали від московитських обстрілів: Софійський собор у Києві (відсканований у понад 1100 позиціях і пошкоджений вибуховою хвилею у червні 2025 року), костел Святого Миколая у Києві, Бернардинський монастир із костелом Святого Андрія у Львові (зазнав удару дрона в березні 2026 р.), а також віллу на вулиці Коновальця у Львові та інші пам'ятки.

Зібрані матеріали вже працюють на відновлення: архітектори використовують їх для відтворення втрачених елементів — від профілю карниза до цілих фасадів, один із яких уже відреставровано на 90 відсотків. Це результат не випадковості, а свідомої стратегії, що стартувала 24 лютого 2022 року, одразу ж після російського вторгнення.

Першим серйозним викликом у ці дні став інформаційний хаос — відсутність єдиного обліку, коли ніхто не знав, що, ким і де вже було оцифровано. Робота

почалася з простої Google-таблиці, згодом перейшла в Notion і поступово сформувалася в методологію, що спирається на три опори: кваліфіковану команду, високошвидкісне обладнання та потужну серверну інфраструктуру. На противагу «ідеальним» рекомендаціям, які передбачають 7–10 днів роботи на об'єкті, умови війни вимагали швидкості. Тож команда SKEIRON, свідомо жертвуючи некритичними деталями, наростила темп до приблизно п'ятнадцяти об'єктів на місяць замість трьох-чотирьох.

Сьогодні архів SKEIRON перевищує 200 терабайт «живих» даних, де окремі пам'ятки, об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО, як-от Софія Київська чи Чернівецький університет, займають 5–11 терабайтів кожна. Ці матеріали активно запитують дослідники й архітектори, і саме це підштовхнуло команду до наступного кроку — створення онлайн-платформи цифрової спадщини. Її задум — пройти шлях від хаосу до структурованого, зручного ресурсу для двох аудиторій: широкої публіки, якій доступні 3D-моделі, віртуальні тури, фото, відео та статті, і професіоналів-реставраторів, які отримують дані високої роздільності, хмари точок та ортофото. В основі — простота, трирівневий фільтр пошуку та зрозумілі сторінки об'єктів, із планами інтеграції зі світовими ресурсами на кшталт Europeana.

Дорожня карта SKEIRON веде до національної інтеграції та понад 300 об'єктів до 2028 року й далі. Це бачення спадщини в епоху штучного інтелекту та глобальної зв'язності, де офіс зараз уміщається в ноутбук, а сила — у хмарі: захищений доступ до даних у кілька кліків. Ця наша платформа лише робить перші кроки, але вже має чітку мету.

ВИКОРИСТАННЯ SLAM-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ФІКСАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Данило КІНЬ

phD, доцент кафедри
геоінформатики і фотограмметрії
Київського національного
університету будівництва та
архітектури

E-mail: kin.do@knuba.edu.ua
ORCID: 0000-0002-0185-2534

Надія ЛАЗОРЕНКО

кандидат технічних наук,
доцент кафедри геоінформатики
і фотограмметрії Київського
національного університету
будівництва та архітектури

E-mail: nadiialg@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1572-4947

Микола СКОРИК

аспірант кафедри маркшейдерії
Державного університету
«Житомирська політехніка»

E-mail: m.a.skoryk@gmail.com
ORCID: 0009-0008-0354-7593

ВСТУП. Військова агресія РФ проти України підкреслила нагальну потребу в оперативній цифровій фіксації нерухомих об'єктів культурної спадщини. На сьогодні досить активно використовуються сучасні методи та технології збирання та моделювання геопросторових об'єктів культурної спадщини, бо вони дають можливість оперативно та точно відтворити цифрову модель пам'ятки для виконання подальших проектних робіт з реставрації, ревіталізації тощо. На жаль, методика моделювання об'єктів культурної спадщини за допомогою сучасних геоінформаційних та геодезичних технологій ще не затверджена, що породжує невизначеність та різнорідність отриманих цифрових моделей виконавцями у різних громадах для різних потреб та завдань.

РЕЗУЛЬТАТИ. Відповідно до ДБН А.2.2-14:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування», у дослідженні запропоновано виконання фотограмметричного обміру за допомогою сучасної SLAM-технології для науково-проектних робіт.

Основним інструментом для збирання геопросторових даних був обраний портативний лазерний сканер Lixel L1, також представлений в Україні компанією AlphaGEO під назвою SLAM R100. Ця система інтегрує 16-променевий LiDAR-сенсор з ефективною дальністю сканування до 120 м. Сканер забезпечує збір хмари точок з частотою 320 000 точок/с у режимі реального часу, маючи задекларовану виробником відносну точність планового положення точок 1,5 см та абсолютну точність планового положення точок (за наявності опорних та контрольних точок) – менше 5 см.

Кожен трек планувався та виконувався відповідно до сталих практик SLAM-технології, які рекомендовані виробником обладнання. Початок сканування виконувався у статичному положенні в зоні, де зосереджені унікальні геометричні елементи будівель, наприклад їх кути, уникаючи при цьому рухомих об'єктів, низької рослинності та відкритих просторів. Було забезпечено прокладання замкнених маршрутів з урахуванням постійного перекриття між сусідніми сценами сканування. Завершальним етапом кожного треку було повернення оператора у вихідну точку та створення замкненого контуру, що є критично важливим для внутрішньої оптимізації траєкторії SLAM та корекції даних IMU у ПЗ LixelStudio. Збирання хмари точок відбувалось у локальній системі координат проекту, геодезична основа на територію робіт була побудована у системі координат MCK-80 (EPSG:9864). Процес опрацювання хмари точок у ПЗ LixelStudio V3.1.1.1 був виконаний у чотири основні етапи: потрекова оптимізація; трансформація/перетворення координат; кольоризація; оцінка точності. Відповідно до п. 49 розділу V Порядку топографічної зйомки у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:100 та 1:500, який затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 17.04.2025 № 1675, комплектність точок лазерних відображень, які були отримані за результатами виконаних робіт, забезпечена наявністю файлів точок лазерних відображень у форматах (LAS/LAZ, RCP, E57), метаданих моделі, звітів якості калібрування даних з програмного забезпечення, у якому виконувалось оброблення, програмних звітів порівняння точок лазерних відображень та контрольних точок (звіт з оцінки точності). У технічному проєкті обґрунтовано вибір методу, передбачено контроль якості, визначення опорних та контрольних точок, побудову геодезичної основи. Встановлено, що точність отриманих даних планового положення – 0,025 м на місцевості та висотного положення – 0,016 м на місцевості.

ВИСНОВКИ. Зважаючи на якість отриманих результатів моделювання, точність, деталізацію, оперативність та формати даних, які потрібні проєктувальникам та архітекторам для виконання науково-проєктних робіт з використанням опрацьованої хмари точок об'єкта культурної спадщини, встановлено, що SLAM-технологію можна використовувати для моделювання об'єктів культурної спадщини з урахуванням технічних характеристик відповідного геодезичного обладнання, впливу рухомих об'єктів та тривалості сесії зйомки на точність результатів.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ СПЕЦИФІКИ ІЄРОТОПОГРАФІЇ ПЕРЕМИШЛЯ КНЯЖОЇ ДОБИ ЗА ДОПОМОГОЮ ДОДАТКА BLENDERGIS

Роман ФРАНКІВ

доцент кафедри дизайну
та основ архітектури
Національного університету
«Львівська політехніка»

E-mail:
roman.b.frankiv@lpnu.ua

Використання засобів, що поєднують можливості геoinформаційних систем (GIS) та тривимірної моделювання, відкриває нові перспективи для отримання даних про топографію історичних міст та закономірності її утворення. Крім просторово-часових реконструкцій певних місцевостей загалом, такі засоби дають змогу вирішити більш конкретні задачі. Однією з них стало встановлення та уточнення місця розташування двох церков княжого періоду в районі Гарбарі в Перемишлі.

Хоча згадки та окремі картографічні матеріали, що стосуються історії церкви Спаса та св. Юрія, відомі дослідникам, уточнення розташування цих храмів вимагало іншого інструментарію. Вихідним припущенням для використання додатку BlenderGIS було розуміння органічного зв'язку будівництва важливих споруд із закономірностями розливів ріки Сян, давнє русло якої знаходилось у безпосередній близькості до обох церков.

Відтак, додаток BlenderGIS дозволив точно змодельовати особливості рельєфу місцевості та її вигляд при різних рівнях ріки, зокрема і в період виходу з берегів та суттєвого підняття рівня води. На основі аналізу історичних фотографій періодів, коли регулювання русла було ще відносно несталим, було виконано мапу граничної висоти рівня води, яка впливала з природного характеру водозбірної басейну та стоку річки.

У результаті було отримано мапу поверхні суші, яка залишалась не затопленою. Виявилось, що в районі Гарбарі, при прийнятному рівні розливів, залиша-

лось кілька незатоплюваних «островів», деякі з яких збігались, наприклад, із приблизним розташуванням церков св. Юрія та Спаса. Це дало можливість отримати додаткові аргументи щодо майбутньої точної локалізації цих втрачених церков, які своїм походженням сягають княжого періоду XII–XIV століть.

Даний метод у майбутньому може бути застосований для обґрунтування пропозицій локалізації більш дискусійного храму пророка Іллі, який згадується 1378 року як храм у «передмісті» Перемишля. Разом із тим, характер повідомлення дозволив (зокрема С.-А. Фенчаку) висунути твердження, що такої споруди ніколи не існувало у цьому місці, а йдеться про парафіяльну церкву в с. Малковичі. Водночас детальний лінгвістичний аналіз з урахуванням специфіки східноєвропейської латини не дає можливості цілковито прийняти ці аргументи.

Відтак, аналіз місця розташування «островів», які залишались не затопленими під час розливів Сяну, визначення яких стає можливим за допомогою додатку BlenderGIS, може стати вагомим фактором для подальшого з'ясування локалізації також і цього храму давньоруської доби.

ЦИФРОВІ ПІДХОДИ ДО ЕКСПОНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Тетяна ДУМСЬКА

заступниця генерального
директора з наукової та
культурно-просвітницької роботи

Працює в НЗ «Замки Тернопілля»
з 2010 р. Серед обов'язків
– керівництво науковою та
культурно-просвітницькою
роботою, формування основних
векторів розвитку, розробка
грантових проектів; співпраця
з партнерськими організаціями,
розвиток безбар'єрності та
доступності заповідника,
керівництво видавничою
діяльністю, методичною
роботою, впровадження
інноваційних практик в музейну
роботу тощо

Є авторкою ряду наукових
публікацій, упорядницею книг
«Замки Тернопілля. Путівник для
особливого туриста» та «Замки
Тернопілля». Книга у форматі
простої мови

E-mail:
dumska.tetyana@gmail.com

ВСТУП. Національний заповідник
«Замки Тернопілля» – науково-дослід-
ницький та культурно-освітній заклад,
що об'єднує комплекс пам'яток культур-
ної спадщини національного та місце-
вого значення, які становлять виняткову
історичну, мистецьку, художню та нау-
кову цінність. Був утворений на основі
комплексу пам'яток містобудування і
архітектури національного та місцевого
значення м. Збаража у 1994 р. У 2005 р.
заповіднику надано статус національ-
ного та перейменовано в Національний
заповідник «Замки Тернопілля».

До складу заповідника входять
24 пам'ятки: з них 14 пам'яток націо-
нального значення, шість пам'яток міс-
цевого значення та чотири пам'ятки
монументального мистецтва. Серед
пам'яток національного значення –
Вишневецький палац та замки у Зба-
ражі, Теребовлі, Скалаті, Микулинцях,
Чорткові, Скалі Подільській, Кривчі,
Язловці, Підзамочку та Золотому Потоці.
Пам'ятки заповідника розташовані в усіх
трьох районах Тернопільської області.

Виклики, що постали перед суспіль-
ством у 2020 р., спричинені пандемією
COVID 19, змусили заклади культури
звернути увагу на цифрові інструменти
збереження та промоції культурної спад-
щини. Цифровізація культурної спад-
щини сьогодні є важливим та виправ-
даним інструментом її збереження і
промоції. В українському музейному
просторі спостерігається активне вико-
ристання віртуальних турів та 3D-моде-
лювання. Цей процес охоплює ключові
пам'ятки архітектури. Цифрові інстру-
менти допомагають зберегти пам'ятку в
умовах воєнних загроз, а також забезпе-
чують безбар'єрність культурних послуг.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» має успішні приклади використання сучасних цифрових інструментів для представлення пам'яток культурної спадщини. Ними є 3D-тури Збараським замком та Вишнівецьким палацом.

У 2024 р. компанія RightWay розробила 3D-тур Збараським замком. Тур відображає пам'ятку у зменшеному вигляді та є точною цифровою копією реального простору. Основним візуальним елементом виступає сама пам'ятка, її архітектура, експозиція та просторове розташування, відтворені у форматі 3D без художніх спотворень. У 3D-турі відображено загальний вигляд замкового подвір'я, bastiони, каземати та палац. Тур дозволяє детально ознайомитись із приміщенням палацу у форматі «лялькового будинку» (Dollhouse view) та відтворює планувальну структуру палацу. Він включає лише приміщення, пристосовані для прийому відвідувачів. До уваги онлайн-відвідувачів – вестибюлі I–II поверхів, Вітальні, Ідальні, Зала козацької слави, Внутрішній дворик, Зали сакрального мистецтва, Золота, Білокамінна, Органна та зала змінних виставок. Продукт розміщений на сайті установи, він передбачає інтуїтивну навігацію, не потребує додаткових навиків користування, зручний для широкої аудиторії.

У 2025 р. в межах реалізації проєкту «Вишнівецький палац – спадщина роду Вишневецьких» було створено 3D-тур Вишнівецьким палацом. Тур відображає загальний вигляд комплексу з парковою зоною. Відвідувач може ознайомитись з брамами, палацом, флігелями та парком. Планувальна структура палацу відтворена у форматі «лялькового будинку» (Dollhouse view). Продукт дозволяє дистанційно ознайомитись із вестибюлями I–II поверхів палацу, відновленими інтер'єрами Дзеркальної

зали, Зеленої вітальні, спальних покоїв, експозицією «Трипільська культура. Поселення Бодаки», «Волинська ікона», сучасна скульптура М. Солонера у стилі «пазлфаунізму», залами змінних виставок, будуаром та арковою галереєю. Тур доповнюють 10 аудіо- та текстових описів залів і експозицій палацу та вісім коротких описів окремих експонатів, а також три ретросвітлини історичних залів. Продукт розміщений на сайті установи.

Поєднання віртуальної прогулянки з ретросвітлинами, текстовим та аудіо-форматами подачі інформації дозволяє створити зручний та цікавий цифровий продукт. Він стимулює пізнавальний інтерес у реальних та віртуальних відвідувачів, а також може бути використаний як елемент безбар'єрності. Проєкт дозволив репрезентувати спадщину одного з найвідоміших шляхетських родів українського походження – Вишневецьких для широкої аудиторії, завдяки використанню інноваційних технологій та сучасних підходів забезпечено рівний доступ до культурної інфраструктури.

ВИСНОВОК. Використання сучасних технологій дозволяє користувачам дистанційно відвідати пам'ятки у форматі 3D-туру: пересуватись простором, розглядати експонати, отримувати інформаційні підказки та занурюватися в середовище. Ключова цінність таких підходів – збереження та популяризація культурної спадщини через цифрові інструменти. Важливою функцією таких новацій є підвищення доступності пам'яток для широкої аудиторії, а також підвищення їхньої інтерактивності. Інтеграція цифрових інструментів у культурну діяльність забезпечує стійкість музею та його відкритість, створюючи новий рівень інклюзивного користувацького досвіду.

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ: СУЧАСНІ МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ, ЕКСПОНУВАННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У БЕРЕЖАНСЬКОМУ ЗАМКУ

Олег ШУПЛЯК

заступник завідувача науково-дослідного та музейно-просвітницького відділу ДІАЗ м. Бережани, заслужений художник України, член Національної спілки художників України, Почесний громадянин міста Бережани. Автор монети номіналом 5 гривень «30-річчя незалежності України», яка стала кращою монетою світу 2023 р. у міжнародному конкурсі «Coin of the Year», поштової марки «Місто Героїв. Маріуполь», монети «Народжений в Україні», марки «Вічна пам'ять». Переможець Всеукраїнського відкритого конкурсу на кращий ескіз логотипу з відзначення 200-річчя від дня народження Т. Шевченка. Лауреат Тернопільської обласної премії ім. Михайла Бойчука, Всеукраїнської премії ім. Лепких, конкурсу «Людина року – 2023». Нагороджений відзнакою Президента України – ювілейна медаль «25 років незалежності України»

Сучасний етап розвитку цифрових технологій суттєво змінює сам спосіб взаємодії з культурною спадщиною. Діджиталізація – у широкому розумінні як сукупність методів 3D-сканування, цифрового моделювання, використання нейромереж, штучного інтелекту, а також технологій віртуальної (VR) і доповненої реальності (AR) – дозволяє не лише фіксувати наявний стан пам'яток, але й формувати нові, імерсивні та художні форми їхнього сприйняття.

Бережанський замок у цьому контексті виступає своєрідною лабораторією апробації таких підходів. Цифрові інструменти дають змогу поєднати точну наукову реконструкцію з візуально переконливою репрезентацією. Йдеться не тільки про відтворення збережених архітектурних структур, але й про моделювання втрачених елементів на основі архівних джерел, іконографії та аналогів.

Практичне застосування цих підходів реалізується у створенні різножанрового цифрового контенту. Наприклад, уже зrealізовані проекти:

- анімаційний фільм «В'язень серця» інтерпретує локальну легенду через мову сучасної візуальної культури;

- відеопроєкт «Барокові танці в середньовічному Бережанському замку» відтворює атмосферу тогочасного життя резиденції, поєднуючи історичну стилізацію з динамікою руху та простору;

- 3D-реконструкція замкового комплексу (зокрема панорамний огляд із висоти) дає змогу сприймати об'єкт як цілісну архітектурну систему, а не фрагментарну руїну.

Заплановане на цей рік втілення цифрових технологій передбачає:

- створення імерсивного VR-сценарію для віртуальних окулярів, який моделює часову динаміку функціонування замку. Його структура вибудовується як послідовність візуально-звукових сцен.

Для прикладу, сценарій.

Над сучасними руїнами замку поступово проявляється його історичний архітектурний вигляд у період розквіту.

Світанок: простір наповнюється ранковими звуками (птахи, півень, собаки, коні), верхні яруси поступово освітлюються сонцем.

Замок «оживає» – з'являються слуги, які виконують повсякденні господарські дії.

Плавний перехід до обіднього часу: інтенсивність життя зростає, відчутна підготовка до події; господарі зустрічають шляхетних гостей, перебувають карети.

Кульмінація сюжету – святкування і танці при світлі факелів, що, як «машина часу» занурює глядача в конкретну історичну подію.

Така модель не лише візуалізує архітектуру, але й реконструює ритм життя, дає відчуття атмосфери епохи.

- розробляється застосування технології доповненої реальності. Передбачається створення спеціалізованого мобільного застосунку, який дозволить відвідувачам «накладати» цифрові реконструкції на фрагменти замку. Через екран смартфона користувач зможе бачити відтворені архітектурні об'єми, скульптурні деталі чи живописні елементи в їхньому первісному вигляді та просторовому контексті. Такий підхід формує новий тип музейної комунікації – інтерактивний, персоналізований і водночас прив'язаний до конкретного місця.

Окремий напрямок:

- важливою складовою є також матеріалізація цифрових реконструкцій.

На основі архівних фотографій створено 3D-модель втраченої скульптури святого Миколая з фасаду каплиці Синявських. Заплановане її відтворення в камені із застосуванням ЧПУ-технології (програмне «вирізання» з каменю станком) забезпечує не тільки високу точність та історичну достовірність, але й суттєво знижує вартість робіт. Перед фінальним етапом виготовляються прототипи за допомогою 3D-друку, які проходять етап експертного обговорення.

- здійснюється цифрова реконструкція втраченої мозаїчної ікони головного вівтаря каплиці Синявських, де нейромережі використовуються як інструмент попередньої візуалізації та уточнення деталей та колористичних рішень.

Діджиталізація в цьому випадку постає не лише як технічний інструментарій, але як окремий новаторський вид мистецтва і новітніх художніх засобів, які дають унікальну можливість відвідувачам сприймати залишки історичної пам'ятки не з рівня статичного огляду, а перейти на рівень художнього сприйняття способом залучення їх через атракцію, емоції та інтерактив. У підсумку це сприятиме збільшенню трафіку відвідувачів, а отже, популяризації історичної спадщини і врятує-решт її відновленню та збереженню для майбутніх поколінь.

FROM RELIC TO EXPERIENCE – PRESENTATION AND POPULARISATION OF MEDIEVAL HERITAGE IN THE UNDERGROUND SPACES OF THE MUSEUM OF KRAKOW AND THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WIŚLICA

**Ewa
CIEŚLIK**

independent researcher, graduate in archaeology and journalism at the Jagiellonian University. She specializes in the popularisation of archaeology, combining scholarly and media activities. She has collaborated with Newsweek, Focus, National Geographic, and National Geographic Traveler, as well as with regional authorities, municipalities, and universities, writing popular science and travel articles, as well as preparing guidebooks and promotional materials related to cultural heritage. She is the author of the article “Medieval Kraków Emerges from Underground” published in National Geographic Polska, devoted to one of the largest archaeological investigations of a medieval market square in Europe. Her research interests include the popularisation of archaeology, modern methods of presenting cultural heritage, and landscape archaeology

E-mail:
ewacieslik@interia.pl

Contemporary archaeological museology is increasingly moving away from the traditional exhibition model based solely on the presentation of artefacts, turning instead toward experiential and immersive forms of cultural heritage interpretation. The aim of this abstract is to analyse modern methods of presenting and popularising medieval heritage in underground exhibition spaces, using as examples the underground route beneath Kraków's Main Market Square (Museum of Krakow – Rynek Underground) and the Archaeological Museum in Wiślica, a branch of the National Museum in Kielce. The comparison juxtaposes a major urban centre—Kraków, the former capital of Poland—with Wiślica, one of the smallest towns in Poland, yet a place of significant medieval importance.

Both institutions represent examples of modern interpretations of medieval heritage, in which the integration of archaeological remains in situ with multimedia technologies and museum narration plays a key role. In both Kraków and Wiślica, the underground space has been transformed into a multilayered exhibition environment, enabling visitors to experience original archaeological structures directly, while simultaneously engaging with digital reconstructions, 3D visualisations, and interactive information systems.

In the case of Kraków, the exhibition beneath the Main Market Square presents the multilayered urban development of the city from the early Middle Ages onward, displaying the remains of former trade routes, craft workshops, and urban infrastructure. The Archaeological

Museum in Wiślica, by contrast, focuses on one of the most important centres of the early Piast state, presenting the remains of sacred architecture, including the relics of St. Nicholas' Church, fragments of Romanesque collegiate churches, and the unique Orants' Plate (Płyta Orantów).

In both cases, a crucial element of the museum strategy is the departure from the static presentation of monuments in favour of spatial and experiential narration. The introduction of touch screens, projectors, plasma and LCD displays, sound systems, VR technologies, holograms, multimedia projections, and digital reconstructions enables the recreation of the original functional and spatial context of the monuments, significantly enhancing visitors' understanding of historical processes.

Another important aspect of the analysed exhibitions is their educational and popularising function. Both museums develop programmes aimed at diverse audiences, including children, young people, and foreign tourists, using multimedia tools and multilingual narratives. Particular attention has also been devoted to accessibility. The exhibitions have been adapted to the needs of visitors with disabilities. This aspect is especially emphasised in Wiślica, not only through facilities for wheelchair users, but also through the use of audio guides equipped with induction loops, hearing assistance systems, materials in sign language, and solutions enabling online visits through virtual tours, thereby significantly increasing access to medieval cultural heritage.

Underground spaces constitute a unique environment for the interpretation of archaeological heritage, where the authenticity of relics is combined with modern narrative technologies. The model applied in Kraków and Wiślica may be regarded as an example of the transformation of archaeological museums into experiential institutions, in

which the past is not merely displayed, but actively reconstructed and emotionally experienced by visitors.

As a result, the discussed projects make a significant contribution to the development of contemporary museology, redefining methods of presenting and popularising medieval heritage in Poland. In the context of modern global museology, it is also impossible to overlook the use of AI technologies, which allow for the personalisation of visitor experiences and the creation of so-called immersive and "visitor-centred museums." Contemporary trends indicate that the future of museums will rely not only on the presentation of artefacts, but above all on the individual experience of the visitor, adapted to their interests, age, educational needs, and physical limitations.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ОБОРОННИЙ ЗАМОК РОДИНИ ФРЕДРО XVII/XVIII СТ. ТА ПРОЄКТ ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ В ЕТНОГРАФІЧНОМУ МУЗЕІ МІСТА СЯНОК

Міхал ПАРЧЕВСЬКИЙ

доктор наук, професор

Народився у 1946 р.
Професор у відставці Інституту
археології Ряшівського
університету та Інституту
археології Ягеллонського
університету у Кракові

Теми наукових досліджень:

1. Етногенезис слов'ян, історія і культура слов'ян V–XIII ст. н.е.;
2. Формування поділу слов'янського світу на східну і західну частини;
3. Слов'янські поселення у Південній Польщі, Словаччині та Україні в епоху раннього Середньовіччя;
4. Етнічна проблематика як предмет археологічних досліджень;
5. Етнічні вкраплення у слов'янському середовищі в епоху раннього Середньовіччя;
6. Археологія Карпат

На південно-східних землях тодішньої Речі Посполитої ще до кінця XVII століття зберігалось чимало укріплених маєтків місцевої шляхти, переважно дерев'яних. Частина з них продовжувала давню середньовічну традицію фортечних лицарських поселень, що розташовувалися на земляному пагорбі, оточеному ровом з водою. Саме така споруда стояла в карпатському селищі Темешів у верхній течії Сяну дивовижно довго, до 1928 або 1929 року (!). Вже тоді це був насправді унікальний випадок на всій величезній території між Віслою і Дніпром. Найімовірніше, це був останній збережений об'єкт такого типу, який довго опирався руйнуванню. Дерев'яна оборонно-житлова вежа, зведена у 1702 році як укріплена резиденція замочної родини Фредро, ще у третій декаді XX століття (вже після того, як втратила своє колишнє призначення) виконувала роль зерносховища та комори при новому цегляному маєтку. Під час пошуку інформації про виняткову історичну пам'ятку з Темешова я натрапив не лише на короткі згадки у пресі (часто помилкові) і кілька архівних документів, але й, що найважливіше, на дві чудові, досі не опубліковані фотографії (зроблені у 1899-му та приблизно 1925-му роках), які зафіксували будівлю разом із навколишньою територією.

На фотографіях ми бачимо оточений водою острівця із високим будинком. Міцна дерев'яна двоповерхова споруда зрубової конструкції має прямокутну форму та крутий чотирихилий дах, покритий ґонтом. Нижній поверх суттєво розширений шляхом добудови ззовні своєрідного ґанку, накритого похи-

лим ґонтовим дахом. На рівні другого поверху виділяються два асиметричні, розташовані близько одне до одного, відносно великі віконні отвори, причому один із них, який видно краще, має вигляд вертикальної бійниці. Високо під дахом можна помітити ще два маленькі віконця. У лівій частині фотографії, зробленій приблизно у 1925 році, видніє місток, прокладений над водою, – єдиний підхід до будівлі.

Творцем фортеці в Темешові джерела називають Станіслава Фредра, що відразу наводить на думки про видатне історичне значення заслуженої родини Фредро, зокрема деяких ланок у ланцюгу нащадків Станіслава, причому по прямій лінії. Його сином був Антоній, сином Антонія – Йозеф, сином Йозефа – Яцек, а Яцек Фредро став батьком Олександра (1793–1876) – найвидатнішого польського драматурга-комедіографа, який більшу частину життя був пов'язаний зі львівським культурним середовищем. Отже, засновник маєтку був прапрадідом Олександра Фредра. Але і це ще не все, адже українці, своєю чергою, пишаються онуком Олександра – Андреем Шептицьким (1865–1944), митрополитом Львівським і Галицьким візантійсько-українського обряду...

Нещодавно на засіданні Музейної ради при Музеї народного будівництва у Сяноку (найбільшому етнографічному музеї Польщі) я представив проєкт зведення репліки оборонного маєтку родини Фредро, збудованого понад 320 років тому. Територія музею стала би ідеальним місцем для втілення цього задуму, адже вона також розташована в долині Сяну, приблизно за 12 км на південь від Темешова. Принагідно слід зазначити, що наближається сота річниця демонтажу оригінальної споруди, перевезення масивних смерекових колод у містечко Динів та зведення з них «звичайного» житлового будинку, який використовується до сьогодні (!).

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ОДЯГ КНЯЖОГО ГАЛИЧА: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЙНОЇ РЕЕКСПОЗИЦІЇ

Андрій СТАСЮК

кандидат історичних наук,
учений секретар Національного
заповідника «Давній Галич»
/ провідний фахівець Центру
медієвістичних студій
Карпатського національного
університету ім. В. Стефаника
(Галич / Івано-Франківськ,
Україна)

E-mail:
aveandriy1987@gmail.com

Андрій ПЕТРАШ

доктор філософії, провідний
науковий співробітник
науково-дослідного
відділу Національного
заповідника «Давній Галич»
/ провідний фахівець Центру
медієвістичних студій
Карпатського національного
університету ім. В. Стефаника
(Галич / Івано-Франківськ,
Україна)

E-mail:
solagelastus@gmail.com

АНОТАЦІЯ. У рамках проекту «Вбрані в історію: середньовічний одяг княжого Галича» як колаборації науковців Національного заповідника «Давній Галич» та клубу історичної реконструкції «Чорна Галич» здійснено реекспозицію Музею історії Галича для підвищення культурних впливів та туристичної привабливості закладу. Виставка середньовічного одягу XII–XIII ст. включає інтерактивну складову для максимальної взаємодії відвідувача з експонатами. Інформаційну підтримку проекту забезпечив одноденний табір живої історії «Ремісничий двір княжого Галича». Головні повідомлення проекту акцентовані на ролі музею у формуванні історичної пам'яті та національної свідомості суспільства, а також його значенні для збереження культурної спадщини та її транслювання.

ТЕЗИ. Експозиція Музею історії Галича Національного заповідника «Давній Галич» презентує різночасові артефакти, пов'язані з історією та культурою м. Галича від найдавніших часів до початку XX ст. Головна увага приділена періоду XII–XIII ст., коли місто було столицею Галицького та Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі). До реалізації проекту більшість експонованих предметів, попри історико-культурну цінність та різноманітність, залишалися для відвідувачів малодоступними з точки зору взаємодії (зберігаються традиційно у вітрині під склом, з короткою довідкою-описом, без образу епохи та практичного використання). Однак, завдяки реалізації проекту «Вбрані в історію: середньовічний одяг княжого Галича» була здійснена реекспозиція Музею історії Галича з відтворен-

ням шести середньовічних костюмів представників різних суспільних станів (знатні жінка та чоловік, воїн, ремісник, писар-монах та селянка). Кожен із запропонованих образів пропонує відвідувачеві, окрім візуального ознайомлення з репліками одягу, прикрас, обладунків, ще й елементи безпосередньої взаємодії з експонатом (скринькою з прикрасами для примірки, люстерком з гребінцем, недошитим шкіряним черевиком, стилосом та навощеною дощечкою, шоломом і мечем та ін.). Інформаційний супровід експонатів відображено банерами українською та англійською мовами, зі сценами з повсякденного життя середньовічного суспільства.

У процесі реалізації проекту проведено промоційний середньовічний табір живої історії «Ремісничий двір княжого Галича» із залученням шести клубів історичної реконструкції з п'яти міст України, один з котрих – «Чорна Галич» – є членом Міжнародної асоціації археологічних музеїв під відкритим небом «EXARCH (International Association of Archaeological Open-Air Museums)». Під час цієї події понад 30 реконструкторів відтворили для відвідувачів середньовічні ремесла, в тому числі пошиття елементів одягу, побут сімей, кухню, а також військове мистецтво.

Презентація проекту відбулась у рамках наукової конференції з міжнародною участю «Дослідження, збереження, музеєфікація та популяризація культурної спадщини: український і світовий досвід», присвяченої 30-річчю Національного заповідника «Давній Галич».

Проект посилив розвиток та атракційність одного з найбільш упізнаваних туристичних об'єктів області – комплексу пам'яток Національного заповідника «Давній Галич». Що у підсумку забезпечує збільшення кількості туристів та відвідувачів, сприяє культурному розвитку області, залученню молоді та школярів, а отже, посилює сектор популяризації історії міста, області, країни в умовах війни.

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

**Тарас
ВЕРБА**

доктор філософії, науковий
співробітник НДЦ «Рятівна
археологічна служба»
НАН України, докторант
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки

E-mail:
tarasverba@gmail.com
ORCID:
0000-0002-3271-3131

Серед інституцій, які опікуються археологічною спадщиною, особливе місце займають історико-культурні заповідники. Відповідно до українського законодавства, вони є культурно-освітніми та науково-дослідними установами, покликаними забезпечувати охорону, збереження, дослідження та раціональне використання об'єктів культурної спадщини і пов'язаного з ними історичного середовища. Їхня діяльність спрямована на проведення наукових досліджень, консерваційних і реставраційних заходів, популяризацію пам'яток, організацію музейної та просвітницької роботи, а також створення умов для використання культурної спадщини у сфері освіти й туризму без порушення її автентичності та історичної цінності.

Після відновлення Україною державності у 1991 р. на теренах західних областей функціонували три історико-культурні заповідники – у містах Луцьк та Острог, а також заповідник «Поле Берестецької битви» у с. Пляшева Рівненської області. Перший етап розбудови мережі історико-культурних заповідників у незалежній Україні проходив протягом 1993–1994 рр., коли список вже наявних доповнили новостворені заповідники «Замки Тернопілля» (1994 р.) та «Давній Галич» (1994 р.), ДІКЗ у м. Дубно (1993 р.), ДІКЗ у м. Жовкві (1994 р.), ДІКЗ «Тустань» (1994 р.) та ДІКЗ «Нагуєвичі» (1994 р.). Другий етап розширення національної мережі заповідників відбувся у першій половині 2000-х рр. Саме тоді з'явилися ДІКЗ «Стародавній Володимир» у м. Володимирі (2003 р.), ДІКЗ у м. Белзі (2001 р.), ДІАЗ «Хотинська фортеця у м. Хотині» (2000 р.), а також два

заповідники у Тернопільській області – ДІАЗ у м. Бережани (2001 р.) та Кременецько-Почаївський ДІАЗ (2001 р.). Третій етап – 2015–2020 рр., коли на території Львівської області було утворено історико-культурні заповідники «Давній Пліснеськ» (2015 р.), «Стільське городище» (2015 р.) та «Древній Звенигород» (2020 р.).

Значна частина зазначених заповідників утворена на території середньовічних міст та городищ. Йдеться зокрема про залишки літописних Галича, Володимира, Острога, Лучеська, Звенигорода, які мають багаті культурні нашарування й несуть особливу цінність з наукового погляду. Їх планомірне та послідовне вивчення може дати відповіді на проблемні питання історичного розвитку регіону, а також простежити культурні, економічні та політичні зв'язки із сусідніми народами. Саме тому території давніх міст та городищ потребують особливого захисту в умовах масового незаконного скарбощукацького руху, що призводить до руйнування місцевого археологічного спадку.

Як уже було зазначено вище, історико-культурні заповідники створювалися передусім для охорони та належного використання пам'яток. Досвід, набутий за десятиліття незалежності, показав, що вони якісно справляються з цим першочерговим завданням, оскільки стан збереженості городищ та територій, які не мають безпосередніх патронатних організацій, переважно значно гірший. Разом з тим, реальна діяльність заповідників не обмежується лише пам'яткоохоронною роботою, а й охоплює наукову, культурно-просвітницьку, музейну роботу, а також організацію археологічних досліджень. Більшість закладів має свої фонди, які відносяться до державної частини музейного фонду України, що дозволяє належним чином зберігати рухому культурну спадщину та дає змогу вивчати її не лише працівникам, а й усім охочим дослідникам.

Усього на теренах західних областей України діють 17 історико-культурних заповідників. З них у Львівській області – 7, у Тернопільській – 3, Рівненській – 3, Волинській – 2, Івано-Франківській – 1, Чернівецькій – 1. Крім того, відкритою залишається проблема історико-культурного заповідника у м. Львові, який функціонував у період 1971–1991 рр. і формально існує дотепер, однак фактично припинив діяльність.

Таким чином, можна констатувати, що заповідники є важливими регіональними центрами збереження та вивчення археологічної спадщини. Їх становлення упродовж періоду незалежності України засвідчує послідовне усвідомлення державою та суспільством значення археологічних пам'яток як невід'ємної складової національної культурної спадщини. Розширення мережі історико-культурних заповідників у західних областях сприяло збереженню ряду давніх городищ і фортифікаційних комплексів, що мають важливу історичну та наукову цінність. Водночас сучасні виклики, вимагають подальшого зміцнення інституційної спроможності заповідників.

ІНТЕГРОВАНІ ПРАКТИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ КОМПЛЕКСУ ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ У БЕРЕЖАНАХ)

**Ірина
МИГОВИЧ**

директор Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. Випускниця Національного університету «Львівська політехніка». Має багаторічний управлінський досвід. Із 2022 р. очолює Заповідник. Під її керівництвом здійснюються реставраційні роботи на пам'ятках архітектури, розроблено концепцію розвитку Комплексу замку Синявських, реалізовано низку культурно-мистецьких та імерсивних проєктів. Ініціаторка створення музейних експозицій, артпросторів і цифрових інсталяцій. Керівниця грантових проєктів Українського культурного фонду та міжнародних програм, учасниця освітніх і стипендіальних ініціатив у сфері культурної спадщини

Культурна пам'ятка постає як матеріалізований носій історичної пам'яті, своєрідне джерело, що фіксує перебіг суспільно-історичних процесів та засвідчує тяглість культурної традиції. У цьому контексті збереження культурної спадщини є не лише актом охорони матеріальних об'єктів, але й механізмом репрезентації глибинних історичних коренів та духовних цінностей суспільства, втілених у формах архітектури, мистецтва і ремесл.

Місто Бережани (Тернопільська область) належить до важливих осередків історико-архітектурної спадщини Західної України. Його архітектурний ландшафт представлений пам'ятками оборонного, житлового та сакрального будівництва, що відображають багатовіковий розвиток регіону та збереження цінних мистецьких традицій.

Ключовим об'єктом є Комплекс замку Синявських – пам'ятка архітектури національного значення, що репрезентує високий рівень розвитку фортифікаційного мистецтва XVI–XVII ст. Замок споруджено у 1534–1554 роках у природно укріпленому середовищі, на острівній ділянці серед заболоченої місцевості, оточений рукавами річки Золота Липа. Така локалізація, у поєднанні з інженерними рішеннями, забезпечувала значну обороноздатність об'єкта. Упродовж XVI–XVIII ст. представники роду Синявських здійснювали системну модернізацію укріплень, водночас інтегруючи в архітектурний простір елементи ренесансного та барокового мистецтва. Саме синтез оборонної функції та репрезентативності зумовив появу в історіографії метафоричного означення замку як «Східного Вавелю».

У сучасних умовах Комплекс замку Синавських функціонує як багатofункціональний культурний об'єкт, що поєднує науково-дослідницьку, музейну, туристичну, освітньо-просвітницьку, волонтерську діяльність. Його значення визначається не лише рівнем збереженості автентичних архітектурних елементів, але й наявністю унікальних мистецьких об'єктів, зокрема замкової каплиці зі стюковою ліпниною, алегоричними мармуровими скульптурами, а також впровадженням інноваційних форм інтерпретації спадщини (артпротіп, імерсивні експозиції, відеоарти). Збереження, консервація, ревіталізація та популяризація комплексу є пріоритетними напрямками діяльності Державного історико-архітектурного заповідника у місті Бережани.

Сучасні підходи до презентації культурної спадщини передбачають поєднання традиційних і новітніх інструментів. До них належать: створення музейних експозицій та тематичних виставок; застосування цифрових технологій (3D-моделювання, віртуальні реконструкції, доповнена реальність); розробка інтерактивних освітніх програм; використання практик «живої історії» (historical reenactment); впровадження елементів гастрономічного туризму як складової культурного досвіду відвідувача.

Важливим напрямом є цифровізація культурної спадщини в межах підходів Digital Humanities, що передбачає оцифрування музейних колекцій, створення електронних баз даних, онлайн-архівів та відкритих ресурсів. Використання мультимедійного контенту та інтерактивних форматів сприяє розширенню аудиторії та підвищенню рівня залучення відвідувачів. Освітній компонент реалізується через екскурсійні програми, тематичні квести, майстер-класи та публічні лекції, що забезпечують трансляцію знань у доступній формі.

Популяризація культурної спадщини виконує важливу соціокультурну функцію, сприяючи формуванню історичної свідомості та усвідомленню ролі середньовічної культурної традиції у становленні сучасної європейської та української ідентичності. Вона інтегрує архітектурні, археологічні та писемні джерела в цілісну систему знань про минуле.

Ефективність процесів збереження та популяризації забезпечується за умови їх системності та стратегічного планування. Оптимальною є модель комплексного управління, що передбачає взаємодію трьох ключових складових: плану робіт зі збереження пам'ятки, плану популяризації та бізнес-плану розвитку об'єкта (стратегії). Такий підхід дозволяє не лише забезпечити фізичне збереження пам'ятки, але й підвищити її соціальну значущість, економічну ефективність та рівень суспільної підтримки, а також сприяє утвердженню ролі інституцій, відповідальних за охорону культурної спадщини.

КАТАЛОГ «АРХЕОЛОГІЯ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКУ» ЯК ПРИКЛАД КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ – ВІД ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ

Василь ІЛЬЧИШИН

директор Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника,
магістр музеєзнавства та пам'яткознавства

E-mail:
w.ilchyshyn@gmail.com

Василь КОВБАСА

учений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, доктор філософії (історія та археологія)

E-mail:
vasylkovbasa@gmail.com

Ірина СУС

старший науковий співробітник КЗ «Залозецький краєзнавчий музей», магістрантка кафедри археології факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

E-mail:
irynasus03@gmail.com

Кременецький замок належить до найважливіших оборонних комплексів середньовічної Волині та є однією з найбільш упізнаваних історичних пам'яток регіону. Попри тривалу історію його вивчення, що налічує понад два століття, основна увага дослідників традиційно зосереджувалася на писемних джерелах, архітектурних особливостях та питаннях датування. Натомість археологічні матеріали, отримані в результаті досліджень XIX–XXI ст., залишалися розпорошеними між фондами, а значна їх частина не була належно опрацьована. За таких умов актуальним завданням стало створення узагальнюваного видання, яке б об'єднало найбільш репрезентативні археологічні знахідки та забезпечило їх доступність як для фахового середовища, так і для ширшої аудиторії.

Ініціатором та основним виконавцем проєкту виступив Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник. Робота над каталогом охоплювала весь комплекс підготовчих і видавничих етапів: виявлення та відбір матеріалів у фондах, їх атрибуцію та систематизацію, фотографування предметів, обробку зображень, підготовку наукових описів, а також розробку дизайну та макетування видання, що забезпечило цілісність концепції та єдність підходів до представлення археологічної спадщини пам'ятки. Особливістю проєкту стало те, що всі етапи його реалізації були виконані безпосередньо авторами каталогу.

Опрацювання фондових колекцій Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника

та Кременецького краєзнавчого музею дозволило виявити значний масив матеріалів, пов'язаних із дослідженнями замку різних років. Серед них – предмети озброєння, побуту, прикраси, керамічні вироби, архітектурні та будівельні елементи й інші категорії знахідок, що відображають основні етапи функціонування пам'ятки.

Значна частина виявлених предметів раніше не була опублікована або згадувалася лише фрагментарно у звітах та публікаціях. Це дозволило не лише систематизувати наявні колекції, але й зробити доступними для дослідників джерела, що мають важливе значення для вивчення матеріальної культури населення Волині. У результаті каталог став першим виданням, у якому ці матеріали представлені в єдиному науковому контексті.

Концепція каталогу передбачала не механічне оприлюднення окремих предметів, а репрезентацію археологічної спадщини Кременецького замку як цілісного історико-культурного комплексу. Саме тому відбір матеріалів здійснювався з урахуванням їхньої хронологічної, типологічної та інформаційної репрезентативності. До видання внесено знахідки від пізнього палеоліту до ранньомодерного часу, що дозволило простежити тривалу історію освоєння Замкової гори та зміну її функцій у різні історичні періоди.

Особливу цінність каталогу становить можливість розглядати матеріали різних досліджень як єдиний джерельний комплекс. Такий підхід дозволяє простежити зміни в характері використання Замкової гори: від місця давнього заселення – через становлення укріпленого осередку – до одного з ключових оборонних і адміністративних центрів Волині, що сформувався у X ст. та функціонував до XVII ст.

Слід зазначити, що паралельно із систематизацією фондів колекцій у 2025 р. були проведені нові архео-

логічні дослідження замку, результати яких суттєво доповнили матеріальну базу видання та уточнили хронологію і стратиграфію пам'ятки. Зокрема, встановлено, що перший мурований замок зведено не в IX ст., як вважалося раніше на підставі датування О. Пламеницької, а в другій половині XIII–XIV ст.

У сучасній практиці охорони культурної спадщини каталог виступає не лише науково-довідковим виданням, але й важливим інструментом комунікації між дослідником, установою і суспільством. Публікація археологічних матеріалів у якісному візуальному форматі забезпечує їхню доступність поза межами фондосховищ, сприяє популяризації археологічних досліджень та формуванню суспільного інтересу до регіональної історії. У цьому контексті каталог «Археологія Кременецького замку», вперше представлений у 2026 р., розглядається не лише як результат наукової роботи, а й як форма актуалізації середньовічної спадщини Волині у сучасному культурному просторі.

Таким чином, підготовка каталогу стала важливим етапом введення до наукового обігу археологічних матеріалів Кременецького замку та прикладом поєднання дослідницької, музейної і популяризаційної діяльності. Видання створює підґрунтя для подальших студій з історії пам'ятки, розширює можливості використання археологічних колекцій у науковій та освітній роботі і демонструє потенціал каталогізації як одного з ефективних механізмів презентації середньовічної культурної спадщини.

СЕРЕДНЬОВІЧНА СПАДЩИНА МІСТА ЗБАРАЖА: РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ

Тетяна ТРИКОН

молодший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

У 2013 році закінчила
Тернопільський національний
економічний університет за
спеціальністю «Оподаткування
і фінансова політика»

У 2019 році закінчила
Тернопільський національний
педагогічний університет імені
В. Гнатюка за спеціальністю
«Географ, викладач географії,
фахівець з рекреації і
туризмознавства»

З 2016 року працює на
посаді екскурсовода відділу
обслуговування туристів та
масово-освітньої роботи

З жовтня 2023 року переведена
на посаду молодшого наукового
співробітника науково-
дослідницького відділу
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

Розробниця текстів тематичних
екскурсій, авторка публіцистичних
статей, учасниця наукових
конференцій

Працює над науковою темою:
«Архітектурний аналіз замку
XVII ст. у м. Збараж»

E-mail:
trikon.com91@gmail.com

Анотація: У статті розглянуто середньовічну спадщину міста Збаража в контексті збереження та популяризації Збаразького замку як ключового елемента замкового комплексу. Проаналізовано історичний розвиток міста, а також сучасні підходи до ревіталізації пам'ятки як культурного та туристичного центру регіону.

ІСТОРИЧНЕ ФОРМУВАННЯ МІСТА ЗБАРАЖА

Збараж є одним із давніх міст Поділля, історія якого тісно пов'язана з розвитком середньовічної системи поселень у регіоні. Перша писемна згадка про Збараж датується 1211 роком і міститься в контексті подій Галицько-Волинської держави.

Щодо походження назви міста існує дві основні версії. Найбільш поширена пов'язана зі словом «збір»: припускають, що тут руські князі збирали дружини перед походами (на що вказує літописна форма «Збираж»). Друга версія виводить назву від праслов'янського кореня «бара» (болото), пояснюючи найменування природними особливостями ландшафту – заболоченою місцевістю, де виникло первісне поселення.

РОЗВИТОК ЗБАРАЖА У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

У період пізнього Середньовіччя Збараж поступово перетворюється на укріплене поселення, що зумовлено його географічним положенням і потребою захисту від воєнних загроз. У XV–XVI століттях місто набуває ознак магнатського центру, переходячи під контроль впливових шляхетських родів. Саме в цей час

формується основа міської структури, розвиваються ремесла, торгівля та адміністративні функції.

Важливим етапом становлення міста стало посилення ролі оборонних споруд, що поступово трансформували Збараж у фортифікований центр. Це створило передумови для будівництва потужного замкового комплексу, який визначив подальший розвиток міського простору.

ФОРМУВАННЯ ЗАМКОВОГО КОМПЛЕКСУ

Значним етапом у розвитку міста стало спорудження Збараського замку у першій третині XVII століття князями Юрієм та Христофором Збараськими. Фортифікаційний комплекс був зведений за принципами бастионної системи оборони, що відповідало найновішим європейським військово-інженерним тенденціям того часу.

Замок виконував оборонну, адміністративну та резиденційну функції. Його поява суттєво вплинула на планувальну структуру міста, визначивши розвиток прилеглих територій, торговельних шляхів і адміністративних центрів.

Особливого значення замок набув у середині XVII століття під час воєнних подій, зокрема під час облоги 1649 року, що стала однією з найвідоміших подій в історії фортифікаційної архітектури регіону.

ТРАНСФОРМАЦІЯ У XVIII–XX СТОЛІТТЯХ

У наступні століття замок поступово втрачає оборонне значення, що призводить до зміни його функціонального призначення. У XVIII–XIX століттях відбувається часткове перепрофілювання будівель, їх господарське використання та поступовий занепад окремих конструктивних елементів. Попри це, загальна просторово-композиційна структура комплексу зберігається.

У XX столітті замок зазнає як руйнувань, так і перших системних спроб збереження. Формується усвідомлення його історико-культурної цінності, що закладає основу для майбутньої реставрації та музеєфікації.

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ЗАМКОВОГО КОМПЛЕКСУ

Сучасне збереження та функціонування Збараського замку пов'язане з діяльністю Національного заповідника «Замки Тернопілля», до складу якого входить комплекс. Заповідник здійснює науково-дослідну, реставраційну, музейну та культурно-просвітницьку роботу, спрямовану на збереження й популяризацію спадщини регіону.

Ревіталізація пам'ятки передбачає поєднання реставрації з відновленням її функцій як культурного центру. Замок трансформувався у багатофункціональний музейний простір, де представлено історичні експозиції, археологічні знахідки та мистецькі виставки. Окрім експозиційної діяльності, об'єкт активно використовується для проведення конференцій, фестивалів, театралізованих дійств та освітніх програм. Це сприяє інтеграції пам'ятки в сучасне культурне життя та формуванню нових форм взаємодії суспільства з історичною спадщиною.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Важливим напрямом є впровадження сучасних методів популяризації, які передбачають використання цифрових технологій, соціальних мереж, мультимедійних ресурсів та віртуальних еккурсій. Такі інструменти дозволяють значно розширити аудиторію та зробити історію замку доступною для широкого загалу.

Окреме значення має розвиток культурного туризму, який сприяє економічному розвитку міста Збаража та підвищує його туристичну привабливість.

Замок є ключовим елементом туристичних маршрутів регіону та важливим символом історичної спадщини.

ВИСНОВКИ

Середньовічна спадщина міста Збаража – важлива складова історико-культурного розвитку заходу України. Збараський замок є центральним елементом цієї спадщини, поєднуючи історичну, архітектурну та культурну цінність.

Сучасні процеси ревіталізації та популяризації дозволяють не лише зберегти пам'ятку, але й інтегрувати її у сучасний культурний простір, забезпечуючи безперервність історичної пам'яті та розвиток туристичного потенціалу міста Збаража.

Наукове видання

Міжнародна наукова конференція
до 940-річчя першої писемної згадки
про місто Звенигород
(1086 р.)

**ЖИВА ІСТОРІЯ:
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ,
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

9 – 11 липня 2026 р.

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

ДРЕВНІЙ ЗВЕНИГОРОД

zvenyhorod.org

